

'לאימות אדמתית' ו'ציונות רוחנית' והעברית שביניהן: על יחסי אחד-העם ובן-יהודה

במאמר הערכה על אליעזר בן-יהודה כתב ר' בנימין את הדברים הבאים: 'כל הגויה [הגויה] דומה משהו לזו של אחד-העם' וחמדה, רעייתו השנייה ציינה את קווי הדמיון שבין השניים לא רק במראה החיצוני, אלא בנזירותם, 'בהתנהגותם, בקנאותם לאמת, גם אם תשרוף את הכל, אך כה שונים הם איש מרעהו במעמדם, בגישותיהם הכלליות, ובמידה מסוימת גם בתפיסת עולמם הלאומית'.¹ גם יעקב פיכמן ערך השוואה בין השניים ולפי דעתו בן-יהודה, 'היה במובן ידוע האנטיפור של אחד-העם במדה שזה הורה לנו, כי אין יצירת יש מאין וכי גם בשביל היין החדש מכרחים לשמור את הקנקן הישן, – בה במדה היתה שאיפתו הכמוסה של האחרון לשבור את הקנקן'.² ואכן, במשך שנים נודעו השניים כמי שעמדו משני עברי המתרס במרבית המחלוקות והפולמוסים שידעה התנועה הלאומית היהודית.³

אחד-העם (אשר צבי גינצברג) (סקווירה 1856 – תל-אביב 1927), נודע כהוגה הדעות החשוב ביותר בתקופת חיבת ציון וגם אחרי ייסודה של ההסתדרות הציונית (1897), ונחשב למחוללה של הציונות הרוחנית ולאביה הרוחני של אגודת הסתרים 'בני משה'. אליעזר יצחק בן-יהודה (פרלמן) (לושקי 1857 – ירושלים 1922) מראשוני מבשריה של הלאומיות המדינית ('לאימות אדמתית'), נחשב עד ימינו כמחיה השפה העברית המדוברת.

אחד-העם ובן-יהודה היו כבני אותו הגיל. שניהם קיבלו בילדותם חינוך מסורתי, אך פנו לנתיבי ההשכלה וממנה ללאומיות. אך בעוד שבן-יהודה נולד לבית שהמחסור קינן בו, וכל חייו התנהלו בצלן של מצוקות כלכליות, היה בית הוריו של אחד-העם אמיד, וברוב שנותיו לא ידע מחסור.

-
1. ר' בנימין, משפחות סופרים, פרצופים, ירושלים תש"ך, עמ' 12. חב"י, 'אחד העם ובן-יהודה' (במכונת כתיבה חסר המשך). הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) 43/84.
 2. "פיכמן, 'קנאים (א. בן-יהודה וא"ד גורדון)', התקופה, ספר י"ז, (מהדורה שלישית), ברלין-תל-אביב תרצ"ד, עמ' 479.
 3. 'סיבת המחלוקת [הנוכחית 1919], שפרצה ביני ובין בן-יהודה [...] לא תורת אחד-העם' וגר. "קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה: אבטביוגראפיה (1874-1944), תל-אביב וירושלים תש"ו, עמ' 203 (להלן: אבטביוגרפיה).

הדיון אינו מתיימר לחשוף את כל קווי הדימיון והשוני ואף לא להקיף את כל הסוגיות שעמן התמודדו השניים, אולם הללו, הנדונות בחיבור זה, ראויות להארה לא רק ברמה האישית, אלא יש בהן לשפוך אור על סוגיות מרכזיות בתולדות התנועה הלאומית ועל מאבקים פוליטיים ותרבותיים שהתחוללו בארץ-ישראל ומחוצה לה ושבמהלכם עוצבה התשתית המדינית והתרבותית של ישראל בארצו.

הדיון מתבסס בעיקרו על התבטאויותיהם הפומביות של שני האישים בעיתוני התקופה – בארץ-ישראל ובחו"ל – ועל עדויות בני הזמן. בנוסף על אלה, ייעשה שימוש בכ"ה המכתבים שהחליפו השניים במשך השנים; שבעה מכתבים ששלח אחד-העם לבן-יהודה ולרעייתו, שניים מהם נדפסו בספרי אגרות אחד העם,⁴ וט"ו מכתבים מבן-יהודה לאחד-העם שזה להם פרסום ראשון.

'האמתות מארץ ישראל'

החל מסתיו תר"ן החלו להגיע לאודסה ידיעות על המשבר החמור המתחולל בארץ-ישראל בעקבות העלייה המבוהלת מרוסיה. איש לא יכול היה לעמוד בפני בולמוס קניית האדמות והספסרות שנתלוותה אליהם. ראשי הוועד האודיסאי מינו את זאב (וולדימיר) טיומקין לעמוד בראש הוועד הפועל' ביפו, שהוקם באותם ימים, שנועד לכוון את ההגירה, לווסת את נחשול העולים ולפקח על רכישת הקרקעות.⁵ שני חברי הוועד הנוספים, גם הם חברי אגודת הסתרים 'בני משה': יחיאל מיכל פינס, גזבר הוועד ויצחק אייזיק בן-טובים, מנהל החשבונות ויהושע אייזנשטאדט – ברזילי,⁶ שהצטרף מאוחר יותר כיועץ, כשלו בתפקידם.⁷

4. מכתב אחד-העם לבן-יהודה, אודיסא, 18 ביוני 1897. אריה סימון (עורך), אגרות אחד העם: כרך ראשון 1889–1897, ת"א תשט"ז, מהדורה מחודשת ומורחבת (תש"ך), עמ' 226 (להלן: אגרות); אחד העם לחמדה בן יהודה, לונדון, 5.8.1909 ("ח אב תרס"ט), שם, כרך ד, עמ' 220. תודה מיוחדת לגברת שולמית לסקוב שעיינה בכתב היד והעירה הערות חשובות ביותר, ועל הרשימה המפורטת של מכתבי אחד-העם, שהואילה להעמיד לרשותי, שבהם נזכר בן-יהודה, עד 1914. ע"פ עדותו של בן-יהודה, שלח לו אחד-העם מכתב נוסף אך הוא טרם נמצא.
5. ר' קרק, 'רכישת קרקעות והתיישבות חקלאית חדשה בארץ ישראל ב"תקופת טיומקין", 1890–1892, 'הציונות, כרך ט (תשמ"ד), עמ' 179.
6. יהושע אייזנשטאט – ברזילי (קלצק ר' אלול תרט"ו, 1855 – שוויץ כ' אייר תרע"ח, 1918). בצעירותו נודע כעילוי ומאוחר יותר עסק במסחר. עלה לארץ בתרמ"ז (1887) ונאבק על מעמדם של הפועלים. חזר לרוסיה וייסד את אגודת הסתרים 'בני משה'. שב לא"י בתר"ן

אגודת ‘בני משה’ – אגודה חשאית שנוסדה באודסה ביום פטירתו של משה רבנו (ז’ באדר תרמ”ט) ופעלה עד שנת תרנ”ז. יוזמי הקמתה היו יהושע ברזילי וא”א לוברסקי ואליהם הצטרף אחד-העם שהנהיג את האגודה. במאמריו ‘דרך החיים’ ו‘מילואים לדרך החיים’ ניסח אחד-העם את תכונת האגודה ומטרותיה לשמש חבר ‘כוהנים’ לעם ולהכשירו לתחיה ראויה בארץ-ישראל. האגודה פעלה במסגרות של לשכות, ולמרות מספר החברים המועט, כמאה, הייתה בעלת השפעה רבה.

אחד-העם וחבריו הנהגת אגודת ‘בני משה’, שהיו חלוקים לעתים עם ‘הועד האודיסאי’, חששו שזעמם של הנפגעים ממעשיו הבלתי אחראיים של ה’ועד הפועל’ ביפו, המסוכסך בתוכו בין פינס ובן טובים החרדים, לבין טיומקין וחבריו המשכילים – החילוניים, יופנה כלפיהם, כמי שעמדו מאחוריו, ויסכנו את מעמדם בתנועה. כדי לעמוד על המצב מקרוב ועל מנת להציל את יוקרת האגודה, שזוהתה באופן טבעי עם ‘הועד הפועל’ היפואי, יצא אחד-העם (‘האח הגדול’ – ‘הראש’) למסעו הראשון בארץ-ישראל ב-ו’ באדר תרנ”א, (14/26.2.1891).

בן-יהודה קיבל את פני אחד-העם ומלוויו בהתלהבות רבה, במיוחד לאחר אכזבתו מביקורו של הרב שמואל מוהליבר (בסיון תר”ן). בכשרו בהאור על בוא השיירה ליפו, בכ”ז בשבט [כך!], הדגיש בן-יהודה כי ‘האדון אשר גינזבורג, הוא אחד מחברי ועד חו”צ באודיסה וסופר מציון’⁸. בשותו ביפו למד אחד-העם לדעת את ממדי כישלונה של העלייה ואת חלקו של ‘הועד הפועל’ בה, ולאחר בירור מקיף, הוחלט להרחיק את פינס ואת בן-טובים מחברותם

ונתמנה לחבר, בלתי רשמי, בוועד הפועל ביפו. סייע בהקמת מושבות, ובשנת תרס”ד שימש פקיד בבנק אפ”ק ביפו ואח”כ בירושלים. הודח ממשרתו (תרע”א) ואחד-העם ואב”י פעלו למענו. ממייסדי הגימנסיה ובית העם. פובליציסט פורה בעיתוני הזמן. במלחמת העולם הראשונה יצא לחו”ל ולא שב.

7. יחיאל מיכל פינס (גרודנה 1843 – ירושלים 1913), עלה בשנת 1878 כבא כוחה של קרן ‘מזכרת משה מונטיפיורי’. היה פטרונם של אנשי ביל”ו בירושלים ובגדרה, ועסקן חשוב ביפו. היה חבר ‘בני משה’ ונתמנה לחבר ה’ועד הפועל של הועד האודיסאי’ בעיר. הודח מתפקידו בידי בני משה בתרנ”ג ושב לירושלים כסופר בית החולים ‘ביקור חולים’. מתרנ”ד היה לדבריה המרכזי של ירושלים החרדית ולחם נגד התפשטותה של התרבות החילונית. היה חבר ‘ועד הלשון’, ‘בני ברית’, ספריית ‘בית נאמן’ ועוד. יצחק (איזיק) בנדט, שינה את שמו לבן טובים (ראסיין ליטא 1852 – כ”ג אדר תרפ”ו, 1926). מקורב לרב שמואל מוהליבר. עלה בתר”ן ונתמנה לחבר ה’ועד הפועל של הועד האודיסאי’ ביפו. חבר ‘בני משה’ שהודח עם פינס מן האגודה בתרנ”א ומן הועד בתרנ”ג. מיסד תלמוד תורה, ‘שערי תורה’ ביפו. בתרנ”ט עלה לירושלים וניהל את ‘בית זקנים וזקנות’. היה נציגו של הנדבן אריה לייב פרידלנד. נהג לכתוב לעיתונים בעניינים שונים, לעתים בכיסוי שם. מראשוני ‘המזרחי’.

8. האור, 19 (י”ט אדר א’ תרנ”א).

באגודת 'בני משה' וכך, נפתח, שלא ברצונו של אחד-העם, מאבק מר ופולמוסים חריפים נגד עמדותיו ונגד 'אחי' האגודה וחסידיה.

בשל מעמדו של אחד-העם, סוקר ביקורו בהרחבה בעיתוני חו"ל, ואילו בן-יהודה, שהצטנן מעט מהתלהבותו, הסתפק בדיווחיו הקצרים של דוד יודילוביץ שליווה את השיירה בסיוורה במושבות ובערים.⁹ האם כבר אז עמד בן-יהודה על נטיותיו של אחד-העם 'לדיכאון ולביקורת יתר', או שמא גונבו לאוזניו בדלי שמועות על התרשמויותיו הקשות של האיש החריף והמפוכח הזה, שנאמרו בחשאי לאנשי סודו, והוא החליט להעלימן? אין לדעת. ביקוריו של אחד-העם (החל מיום 7.3.1891) במושבות הדרום ובמיוחד ברחובות, שראשיה היו חברי 'בני משה' ומחסידיו הנלהבים, וסיוורו במושבות הצפון, שם פקד הארכה המשחית את השדות והכרמים, 'סייעו' לאחד-העם לגבש את התרשמותו השלילית ממה שראו עיניו ושמעו אוזניו שאותה העלה על הכתב עם צאתו מן הארץ. בבוא השיירה לירושלים, לאחר שבועות אחדים (ערב פסח תרנ"א, 14.4.1891), יצא בן-יהודה מגדרו ובעמדו הראשון של האור נדפסו באותיות של קידוש לבנה המלים 'ברוכים הבאים' ושמות אנשי השיירה (עולי הרגל): תיומקין, יעקב מזהא, גינזבורג [אחד-העם], אוסישקין ורעייתו ואייזשטדט. 'לשיירה יקרה כזאת לא זכינו עד היום', כתב בהתרגשות ובלשונו הנשגבה הוסיף עוד: 'לכל האורחים היקרים האלה נקרא אנו בתור מורשה מצד אמנו הזקנה, אמנו היקרה, ציון, ציון חיי רוחנו נשמת אפנו, ברוכים הבאים בואכם לשלום...'¹⁰ בביקור זה, כתב יוסף גולדשטיין בספרו, הזדמן אחד-העם אל ביתו של בן-יהודה, אולם לא נמצא לכך אישור.¹¹

בסדרת מאמריו 'אמת מארץ ישראל' (ממסעי הראשון בשנת תרנ"א), תיאר אחד-העם את חוסר הארגון, את הספסרות ואת שאר התופעות השליליות שזימנה לו המציאות הארץ-ישראלית, ועמד לראשונה על עוצמת הבעיה

9. דוד יודילוביץ (1863-1943). עלה בתרמ"ג והצטרף לחבורת הביל"ויים 'שה"ר' [=שיבת החרש והמסגר] בירושלים. עבר להורות בראשון-לציון ואח"כ עסק בשיווק יינות 'כרמל מזרחי'. פעיל בוועדים ואגודות ופובליציסט פורה במיוחד בעיתוני בן-יהודה. ערך את ספר היובל של ראשון-לציון.

10. האור, 27 ('יד ניסן תרנ"א). בן-יהודה הזכיר את בני הלווייה הנוספים שהצטרפו אל השיירה בבואה לירושלים: ישראל בלקינד, מנהל ביה"ס ביפו, יהודה גרוזובסקי, מורה לעברית ואת חיים ציפרין, מורה לצרפתית בזכרון-יעקב. ראו בהרחבה: י. גולדשטיין, 'מעטו הראשון של אחד העם: אמת מארץ ישראל?', קתדרה, חוב' 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 108-91.

11. יוסף גולדשטיין, בספרו: אחד-העם: ביוגרפיה, ירושלים 1992, עמ' 177, בהערה 26 ובעמ' 438 (להלן: ביוגרפיה), מפנה ל'ממסעותי בא"י' (בכת"י בסל"א 40791/1. הכוונה לדפים בתיק מס' 1873, אולם שם, אין כל אזכור לביקור זה, ואף לא בפרקי הזכרונות, 'ממסעותי בא"י' בתוך: כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תשכ"א, עמ' תע-תעא (להלן: כתביו). באותם ימים חלתה דבורה ובחודש אלול נפטרה.

הערבית. הוא חזה חזות קודרת על עתיד ההתיישבות בארץ שבה 'לא זכית לראות אף איש אחד אשר יחיה רק מפרי אדמתו בלבד'. הוא התריע על כך שאין היהודים אוהבים את העבודה הקשה בשדות, ומעדיפים על פניה את עבודת הכרמים המאפשרת להם לשבת בטלים ולהמתין ליבולם. אחד-העם טען שהיישוב בישראל לא יושע מחסדי נדיבים יחידים, ואף לא מיוצאי רוסיה, ויש להפנות את הדרישה ליהודי ארצות המערב שיתקנו את המעוות באמצעים של ממש.¹²

באותם ימים עצמם, הילך אימים על קוראי האור, מנשה מאירוביץ מראשון-לציון, בסדרת מאמריו, 'בלי התלהבות יתרה'.¹³ ברשימותיו, מנה מאירוביץ את פגמיה של ההתיישבות וחזה חזות קשה על אחריתן של המושבות. בתגובה לאלה, פרסם דוד יודילוביץ בכינויו, 'אחיכם בן ציון אחד העם', [!] את מאמרו, 'בלי מרה שחורה יתרה', וניסה לאזן מעט את תמונת המצב הקודרת שצייר מאירוביץ. ההיה הדיאלוג העיתונאי הזה רמז לעתיד לבוא עם עזיבת אחד-העם את הארץ? אין לדעת בוודאות, אולם כיסוי השם שבחר בו יודילוביץ וודאי אינו סתמי.¹⁴

מאמר ההערכה הקדורני שלו, 'אמת מארץ ישראל', וקביעותיו החמורות בגנות היישוב בארץ, הפתיעו את קוראיו, ואפילו מלוויו הנאמנים, מנחם אוסישקין ואלחנן לייב לווינסקי העזו למתוח ביקורת על חלק ממסקנותיו של מנהיגם הנערץ.¹⁵ במאמרו, 'בלי מרה שחורה יתרה', טען אוסישקין, 'כי לא כצעקתו באה, בלי מרה שחורה להביט על ההווה ובפרט על העתיד'.¹⁶ גם איכרי המושבות ועסקני יפו נבוכו ממסקנותיו של אחד-העם, והגיבו על דבריו, ובמיוחד מחו נגד האידיאל הכללי הגבוה שהציב שעיקרו, העמדת צרכי הכלל וביטולו של הפרט, 'אהבה כללית ושנאה פרטית', בלשונו של אלחנן לייב

12. המליץ "ג-כ"ד סיוון תרנ"א. שב ונדפס בכתביו, עמ' כג-ל. ככל הנראה יודילוביץ הוא המדליף.

13. מנשה מאירוביץ (אחרון הביל"ויים; ניקולייב 1860 -ראשון-לציון 9.7.1949). אגרונום במקצועו, עלה בשנת 1883, התיישב בראשון-לציון ושימש בתפקידי ציבור רבים. נהג לפרסם רשימות בעיתונות היהודית בארץ-ישראל ובחו"ל. ערך את הרבעון לחקלאים דער קאלאניסט (להלן: בנספחים, מכתב ה).

14. 'בלי מרה שחורה', האור, 23 ("ד אדר"ב תרנ"א).

15. אברהם מנחם מנדל אוסישקין (1863-1941). מהנדס, חבר ביל"ו, שפעל במסגרות הארגוניות של חובבי ציון והתנועה הציונית ברוסיה. ביקר פעם נוספת בא"י ב 1903 ויסד בזכרון-יעקב את ההסתדרות הארץ-ישראלית ואת הסתדרות המורים. בעקבות תכנית אוגנדה והקונגרס הציוני הששי, היה במייסדי 'ציוני ציון' יריבי הרצל. בשנים 1906-1919 היה ראש הוועד האודיסאי. עלה ב 1919 ונשא בתפקידים ציבוריים מרכזיים.

16. 'בלי מרה שחורה יתרה', המליץ, 148-149 (16-17 ביולי 1891).

לווינסקי, ומתחו ביקורת על עמדתו של אחד-העם כאילו מעשי היישוב עומדים בסתירה לרעיונות הרוחניים של אנשי חובבי ציון.¹⁷

בן-יהודה, שנרעש אף הוא מכתב הקטרוג של אחד-העם, נמנע מלצאת נגדו בגלוי. ברשימתו השבועית, 'דברי ימי השבוע', כחודשיים לאחר פרסום מאמרו של אחד-העם, התייחס אליו בן-יהודה, ובין שאר הדברים שנדונו במאמרו הוא הפריך את קביעותיו של אחד-העם, אך לא העז לנקוב בשמו ואף הרחיק את עדותו. הוא לגלג ל'המתפלספים' ושאל: 'האמנם היה למשה להמנע מעשות את אשר עשה, מפני טענת השוטרים הבאשתם את רוחנו [...] טענה ישנה היא, טענה שמעולם היא אשר נטענה נגד כל נביאי החרות [...] אך להצלחת כל עם ועם, נביאי החרות אינם נסוגים'. כלומר, יש לדחות את רפיון הידיים העולה ממאמרו של אחד-העם, כי יותר מכל האחרים, הוא הנביא, מחוייב לרעיון יישוב ארץ-ישראל ואסור לו לסגת מן התמיכה בו.¹⁸ בדבריו, התייחס בן-יהודה למאמרו של אחד-העם 'עבדות בתוך חירות' שנדפס בהמליץ (ב'ד' אדר תרנ"א), ובמקום אחר הוא ציין, שאפילו העיתון היהודי-הגרמני, אלגמיינע צייטונג דעם יודענטומס של מרטיץ פיליפסון, אשר התנגד בעבר לרעיון יישוב ארץ-ישראל, פתח את דלתו ונתן לו מקום של כבוד בין דפיו.¹⁹

כעבור כחודש ימים, בהתכנס הנהגת 'בני משה' ביפו, הפתיע בן-יהודה את הנאספים בהתעלמו מביקורו ומביקורתו של אחד-העם, ואת דבריו מיקד בשבח אור ההשכלה, וכזה לדרישתו של אחד-העם אמר: 'עלינו הדבר מוטל בהיותנו מלח הארץ וכן על תקות האומה והיישוב והאחדות. אחרי כן, רשם ברזילי בכתב ידו, נגע (בן-יהודה) בהשפה ויעץ לנו להתחבר אל האקדמיה בירושלים'.²⁰ כעבור שבועות מספר התייחס בן-יהודה במישרין למאמרו של אחד-העם. בראשית דבריו, הוא שיבח את רעיון 'הכשרת הלבבות' של אחד-העם, אלא שסיבותיו שלו היו פוליטיות; שאין השעה הזו מאפשרת את הגשמת רעיון יישוב הארץ וכך כתב: 'עם השנה הזאת צריכה להיות ל"חובבי ציון" לא ימי מעשה בפעל ביסוד מושבות, כי אם ימי קבוץ הכחות, ימי "התרכוזת" במרכז אחד, ימי "ישוב הדעת", ימי התבוננות, ימי הכנה', – 'הכשרת הלבבות' – בלשון אחד-העם. בהמשך הדברים תקף בן-יהודה את המדיניות של חובבי ציון, בהתכוונו אל אחד-העם וכך כתב: 'על חו"צ, לדעת ערך הרגע הנכחי [...] לא

17. ראו בהרחבה: י' קלנר, האמת מארץ ישראל – מחאה, ביקורת ותיקון, העליות הראשונות מיתוס ומציאות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 151-164.

18. 'דברי ימי השבוע', האור, 36 (י"א בתמוז תרנ"א).

19. פרופ' מרטיץ פיליפסון (תר"ו-תרע"ו), בנו של לודביג פיליפסון, היסטוריון ואיש ציבור בגרמניה.

20. פרוטוקול, ב, כ"ז מנ"א תרנ"א (יום המשלש בשלשה אסיפות), אצ"מ, A.35/2.

כוכחים של הבל אדות מי שראוי והגון להאחז בארץ ישראל. אם אנשים שכל כונתם היא לשמה לשם מצות הישוב, כדעת "אחד העם" (בהמליץ) או אנשים שכונתם לשם עסק. בעת אחרת היו הוכחים האלה רק צחוק ועתה הם מרגיזים את הלב'. בן-יהודה טען, שדעותיו של אחד-העם, עומדות בניגוד לשכל הישר, בהתחשב בנסיבות הפוליטיות העכשוויות, ולדעתו, דווקא עתה יש להטיף במרץ לעלייה, כמעט בלא הגבלות: 'אך יעלה מי שיוכל לעלות, מי שיוכל להאחז פה, באיזה אופן שיהיה! תהיה כונתו מה שתהיה!' הוא הטיח ביהודי רוסיא, שאחד-העם הוא דוברם האותנטי ביותר, שהם נשאר עד היום 'עוקרי הרים בסברה', ואין הם אנשי מעשה.

רק בגיליונו השלישי של האור (תרנ"ב), העז בן-יהודה לבקר את אחד-העם ואת 'האמת' שלו ולבטלה בהבל פיו: 'נקל "לאחד העם"', כתב בן-יהודה, 'לפלסוף היושב כל היום בחדרו ורואה את המציאות [...] מבעד לזכוכית פלסופית [...] לבוא לשבועות מספר לארץ ישראל, לראות כמה וכמה מושבות [...] [ש]אינן מסדרות לפי רעיונו, לפי שטתו בהלכות ישוב [...] ולבטל בלבו כעפר הארץ כל מה שנעשה, ולהרעיש את חו"צ ברוסיא ב"האמת" שלו ולהביא היאוש בלבם'. הללו כידוע, מהירים להתלהב, מהירים לשמוע ולעשות בפזיזות, אולם הם גם 'מהירים לשמוע לקול עלה נדף ולהתיאש [...] פלוני הסופר לא מצא בהמושבות בא"י מלאכי אלהים אשר בקש, כי אם בני אדם פשוטים [...] והנה כל העולמות שלו נהרסים'. לדעת בן-יהודה 'היודע כי גדול המעשה אפילו לא שלם, מאלפי ויכוחים של מה בכך'. הוא קרא לחובבי ציון ברוסיא, 'לאמץ את כל כחם, לחזק את הרעיון בלב העם, לא להשלות אמנם את העניים בשוא ובחשבונות שקר'. עליהם להשאר, לפי שעה, במקומם ורק בעלי יכולת כלכלית סבירה מביניהם, שבכוחם לקנות אדמות ולנטוע עליהן כרמים ומטעים, עליהם לעלות. הוא הרחיק לכת בטענו ש'מבעלי העסק, אשר לבם רק לבצעם, תבנה הארץ, ולא מבעלי הזיה אשר כונתם לשם מצות הישוב'. לדעתו, אין יהודי רוסיא מסוגלים לכך, ויש להפנות את קריאתו ליהודי אמריקה ומדינות מרכז אירופה שבהן מצויים יהודים בעלי אמצעים.²¹

באותם ימים עצמם החל הברון מוריץ הירש בארגון התיישבות יהודית בארגנטינה.²² בן-יהודה היה חלוק בדעתו לגבי ערכה של זְמַה זו שכן, 'לא

21. האור, 2 ('יג תשרי תרנ"ב); האור, 3 (כ"ח תשרי תרנ"ב). רעיון דומה העלה אחד-העם (להצלת היהודים ולא היהדות), כאמור, ויעץ לפנות 'אל אחינו שבמערב'. 'אמת מארץ ישראל', כתביו, עמ' כ"ט.

22. הברון מוריץ דה הירש (מינכן 1831 – אודיאלה, הונגריה 1896). איש כספים רב השפעה ומגדולי הפילנתרופים בדורות האחרונים. אבי התיישבות היהודית החקלאית בארגנטינה. מייסד 'החברה להתיישבות יהודית' – 'יק"א' (Jewish Colonization Association, 1891).

ידענו מה את לב הברון די הרש לעשות בארץ אשר יקנה ליהודים בארגנטינה. אם יקנה מהממשלה זכות לכונן ליהודים מדינה לבדם, [...] שתהיה אחת ממדינות ארגנטינה [...] רק שיכירו כל יושבי ארגנטינה, כי המדינה הזאת היא מדינת היהודים, כי הם אזרחיה האמתים, אבל אם יאחזו בתור גרים (ולפי רוחו של הברון די הרש וחפצו בהתבוללות היהודים בגוים, אין ספק בזה) מה נורא יהיה חלקם'. לקראת סוף אותה שנה הבין בן-יהודה, שאין מנוס 'לפי מעמד הענינים לעת עתה [...] כי אם לשלחם לארגנטינה', או לארץ אחרת על פני הגלובוס כארץ קליטה זמנית – 'הצלה ליהודים' ולא כפתרון לאומי, 'איזו כנען שאליה יבואו יהודי ארץ פרעה'. בסכמו את הסוגייה הזו כתב לאמור: 'מצד אחד ישוב ארץ ישראל, ומצד השני ישוב ארגנטינה – אלה הן שתי הנקודות'.²³

על רקע הנסיבות הללו; מצוקת היהודים ברוסיה, והצעת הפתרון הטריטוריאלי בדרום אמריקה, התעצמה התנגדותו החריפה של בן-יהודה כלפי 'הציונות הרוחנית' שיצאה מבית מדרשו של אחד-העם, בהתעלמה מן המציאות המצריכה גישה מעשית. שהרי שנים רבות לפני שנתגבש הרעיון במשנתו של אחד-העם, הצביע הוא עצמו על ארץ-ישראל כמרכז הרוחני של העם היהודי וכך כתב במאמרו 'שאלה נכבדה': 'שיהיה כלב בגויה אשר ממנו יזרם הדם בעורקי גוית הלאם ויתן חיים לו'. ברוח הדברים הללו, הוא הטיף לכינונה של ישיבה מרכזית בירושלים שתכשיר רבנים צעירים שיספגו בה 'רוח אהבה וחבה לארץ הקדש' ויפיצוה בקהילות ישראל בגולה.²⁴ כעבור שנתיים הטיף גם אחד-העם, בהדרשו לתעודת בית הספר לבנים ביפו, באותו כיוון 'להתרומם למדרגת בית חנוך למורים עברים [...] ומן הבית הזה יצאו ויפוצו בארץ ישראל ובגולה וישאו אתם דגל היהדות לכל קצות הארץ'.²⁵

כעבור שנים, קבע בן-יהודה ש'הציונות הרוחנית' הזו, שהטיף לה אחד-העם, היא סכנה של ממש ולכן, חובה 'להכותה פעם אחת מכה שממנה לא תרפא עוד'. לטענתו, קיימת רק 'ציונות מדינית', מונח שנקשר להרצל, וכל ציונות אחרת, 'איננה אלא אחיות עינים'.²⁶ בן-יהודה שלל את קביעתו האכזרית של אחד-העם, שעדיפה הכשרת הלכבות בגולה קודם לייסודן של מושבות חדשות. הוא כעס גם על יהושע ברזילי, שכה הושפע מ'תורתו' של אחד-העם עד שההין לומר, ש'כל המחנך חינוך אחד אפילו בחו"ל, ברוח ישראל, הרי הוא

23. האור, 31 (כ"ח איר תרנ"א); האור, 39 (י' אלול תרנ"א); שם, 40. וכן: האור, 1 (ערה"ש תרנ"ג).

24. איתמר בן-אב"י (עורך), כל כתבי אליעזר בן יהודה, חלק א, ירושלים 1943, עמ' 10 (להלן: כתבי אב"י). הצבי, 34, 36 (תרמ"ה); 'גשם ורוח', הצבי, 19 (ז' באב תרמ"ו); 'מרכז צריך עתה לישראל', כתבי אב"י, עמ' 157-160 והערה 74.

25. 'אמת מארץ ישראל', ב, וכן 'בתי הספר ביפו'. כתביו, עמ' קצב.

26. (ק)נאת סופרים', השקפה, 29 (י"א אייר תרס"ג).

טוב להרעיון מעשרה קולוניסטים בארץ ישראל.²⁷ בן-יהודה מחה נגד השתלחות אחד-העם באפטרופסותם של פקידי הברון רוטשילד במאמרו 'לא זו הדרך' (תרמ"ט) ובמאמרים נוספים, ודחה את גישתו הנחרצת של אחד-העם 'כי לא הכמות הוא העיקר לנו עתה, כי אם האיכות', שאם לא כן 'תשאר "חבת ציון" בתוך החוג הצר' של מעט 'בעלי הזיה'.²⁸ עם זאת, ידע בן-יהודה להתנבא, ממש בסגנונו של אחד-העם, כשחשב שהשעה כשרה לכך; כך למשל, התבטא גם הוא, בעקבות משבר העלייה המבוהלת (תר"ן-תרנ"ב), ש'איך לחובבי ציון כל פעולה גשמית גדולה בארצנו [...] החובה על חו"צ לפנות בכל לבם להצד הרוחני של הרעיון'. מאוחר יותר כתב דברים ברוח זו, אך הוסיף עליהם את עניין הלשון העברית: 'אנוסים אנו לפחות לזמן מה, לצמצם את כל עבודתנו פה בארץ בצד הרוחני של רעיון חבת ציון [...] והיסוד לכל "רוחניות" הרעיון היא בלי ספק הלשון'.²⁹

באותם ימים הגו 'בני משה' רעיון להוציא לאור מאסף שיוקדש לתולדות ישראל בספרד, במלאות ארבע מאות שנה לגירוש ספרד. הכוונה לקובץ מאמרים המיועד ל'מבינים' ולא לפשוטי העם, אף לא לחוקרים. אחד-העם יעץ להם שהמחברים יהיו דווקא אשכנזים, שאינם מתחום האקדמיה והמליץ לפנות אל כותבים שונים ובהם בן-יהודה.³⁰

אמת שנייה

ביקורו השני של אחד-העם בארץ-ישראל (27 ביוני 1893), נועד גם לבחון את האפשרויות להשתקע בה. הוא ביקר במושבות יהודה ועשה ימים אחדים ברחובות. הוא התעצב בראותו את מצבה העלוב של מושבת נאמניו והתאכזב עמוקות גם ממצב החינוך במושבות. גם הפעם קידם בן-יהודה את כוואו לעיר בשמחה רבה ובעיתונו הוא ברך את 'הסופר המציין אחד העם שבא ביום הרביעי הזה לעירנו לימים אחדים – ברוך הבא'.³¹ כרבים ביישוב החדש ובעיקר

27. ' ברזילי, 'השקפה על הישוב (כעין מילואים למאמר אמת מא"י)', המליץ, 177 (8.8.1891).

28. 'מלואים לאמת מארץ ישראל', כל כתבי אחד העם, עמ' לט.

29. 'ירושלים (י"ח בחשון)', האור, 6 ('ט בחשון תרנ"ב). 'ירושלים', ב כסלו, האור, 8 (ג') בכסלו תרנ"ג).

30. אחד-העם ללשכת ישרון (ורשה), 17.1.1892, ומכתב כנ"ל, 10.3.1892. בהסל"א (1916) 40791. על המתווה ההיסטורי ועל אופיו של המאסף, שלא נועד דווקא לספרדים. אחד-העם ללשכת ישרון, ט' שבט תרנ"ב. אגרות, א, עמ' 27-29.

31. הצבי, 42 (ה' באב תרנ"ג).

במושבות, שלא שכחו לאחד-העם את ביקורו הקודם, גם בן-יהודה נטר בלבן כעס רב על אחד-העם בשל מאמרו, 'אמת מארץ ישראל', ולא מחל לו על הנזק שגרם למורל הלאומי. למרות זאת, התייחס בן-יהודה בכבוד רב לאחד-העם, ליווה אותו לכל אשר פנה וציפה בקוצר רוח למשפטו, אולם גם בפעם הזאת הסב לו הביקור בירושלים (באב תרנ"ג) עגמת נפש רבה. ביומנו מן הנסיעה הזו ציין אחד-העם לשבח את קבלת הפנים הלבבית שערכו לו אברהם סולומיאק ו'מידעי מאד' (מסעו הקודם) ובהם מנה את בן-יהודה ואת זאב יעבץ.³² אולם, לאחר שהות של שבועיים בירושלים, ומכשנכזבה תוחלתו להתיישב בארץ-ישראל, הוא ציין ביומנו, כי המחלוקת בירושלים הן כה רבות וכה קשות עד ש'כל אחד שונא את חברו ומנסה להכשילו'.³³ את שהעלים אחד-העם מיומנו חשפה, כעבור שנים, חמדה, רעייתו של בן יהודה ברשימה שכותרתה, 'אחד העם ובן-יהודה'. חמדה, שעמדה על הדמיון הרב בין השניים כתבה: 'אחד העם נדמה יותר צעיר מבן-יהודה [...] מצחו חלק, ולחייו חלקות אף הן וורודות [...] לא כמו בן-יהודה, כלו כמו גוש של עצבים נרעשים'. משביקש בן-יהודה לדעת כיצד מצא את ארץ-ישראל בביקורו זה השיב לו אחד-העם: 'רחוק הנני מהתפעלות' ומה באשר לדיבור העברי, דחק בו בן-יהודה, 'עוד איני מאמין בו, ובפרט לא בפי הילדים, וגם אינני רוצה בכך!' סתם אחד-העם. חמדה, שנטלה גם היא חלק בשיחה, הקשתה על האורח: 'תמיד מאותו הטעם שיגדלו הדיוטים?' 'נניח שכך!' השיב לה אחד-העם. אולם, חמדה אינה מרפה; היא הזמינה את ילדי הבית לעמוד למבחן בפני המבקר הקפדן. הללו, כמנהג הבית, 'השתחוו לפני האורח', וזה לחץ את ידיהם בחמימות וקיבל עליו לבחון את ידיעותיהם בכל מקצועות הלימוד. את פסק דינו של אחד-העם ציטטה חמדה כדלקמן: 'הילדים האלה מפותחים כל צרכם, אבל --- ובן-יהודה שואל: 'מה אבל?' 'אינן כל אבל, פוסק אחד-העם, הם אינם יותר מוכשרים מכל שאר ילדי ישראל'. אחרי המבחן הזה, עברו השניים לדון בגורל הצבי ובמצבו של היישוב.³⁴

32. אברהם סולומיאק (פלך וילנה 1863 – קושטא 1943). עלה במסגרת ביל"ו בשנת 1885. הצטרף לגדרה וחי בה עד 1889 ועבר לירושלים. שימש מזכיר ומתורגמן הקונסול הרוסי ובשנת 1901 נתמנה למנהל הדואר הרוסי, וכעבור שנים אחדות למנהל הדואר במזרח התיכון. נמנה עם מתנגדי אחד-העם. זאב יעבץ (1847-1924). סופר, מורה והיסטוריון. עלה ב 1888 ועזב ב 1894. שימש בהוראה בזכרון-יעקב וסולק ע"י הפקידות. גיסו של פינס וחבר בסיעתו במאבקה ב'בני משה'. הו"ל תקופונים כגון: הארץ ואחרים. היה מראשי 'המזרח'.

33. אחד העם, יומן נסיעה, ו' באב, 19 (7) ביולי 1893, בהסל"א. שב ונדפס בכתביו, עמ' תעב.

34. חב"י, 'אחד העם ובן-יהודה' (לעיל, הערה 1). הילדים: בן ציון בן הי"ב, ימימה וכן, אחותה הצעירה ואחיה בן השש של חמדה. מן הראוי לציין שבאותה שעה חמדה התקשתה עדיין בדיבור בעברית.

בן-יהודה נפגש פעמים אחדות עם אנשי פמלייתו של אחד-העם והציג בפניהם את עמדותיו הידועות ושטח בפניהם את בקשותיו הרגילות כגון: תמיכה במילון, עשיית נפשות לעיתונו בחו"ל, וכתביה עבורו. ביומנו מיום 14 ביוני 1893, תיאר מנחם אוסישקין את נושאי שיחתו עם בן-יהודה ולפיו נסבו הדברים אודות הספרייה ועל כוונותיו של בן-יהודה לעשותה 'בית אוסף ומשמר לעתיקות ישראל, לכתבי יד שונים'. לאחר דיונים ממושכים, בהם הפציר בן-יהודה בחברי המשלחת, הוחלט ש'הועד הפועל' יעמיד סכום של שלוש מאות פראנק לשנה לתפעולה של הספרייה וכן, יימסרו לה מחצית מכמות הספרים שישלח הוועד לספריית 'שער ציון' שפתח ביפו. עוד הוא סיפר לו על החברה 'שפה ברורה' ועל עבודתו המילונאית.³⁵

בצאת אחד-העם מן הארץ דיווח עיתונו של בן-יהודה לאמור: 'במר נפש עזב את הארץ משאת נפשו אך בנפש מרה יתר נפרדו מעליו ידידו ומכבדו'.³⁶ במאמרו, 'אמת מארץ-ישראל, (ממסעי השני בשנת תרנ"ג)', שנכתב בעקבות הביקור הזה, הצביע אחד-העם על המכשולים העומדים בפני היישוב ומנה בהם את הממשלה, שיש להיזהר מלהערים עליה, את התמיכה המזיקה, את הכרמים, שלא הוכיחו עדיין את עצמם ועוד כיוצא באלה 'יסודות'. היסוד השביעי שעליו נתן את דעתו הוא החינוך הלאומי. אלא שזה, על פי התרשמותו, כשל ולא הצליח לקשור את תלמידי בתי הספר 'בחבלי אהבה וכבוד לעמם וארצם', ולא עורר בהם את התשוקה לעבודת האדמה. מבחינתו, 'כל זמן שאין שפת עבר מוכשרת לכך, ילמדו את המדעים גם בא"י באיזו לשון אירופית, ולדעתו, שאלת החינוך העברי היא שאלת המורים. הוא לגלג על מורי בתי הספר במושבות 'המתפארים ביותר ברוחם הלאומי, רואים את הרוח הזה בדבור פה בלשון עברית ובלמוד כל המדעים גם כן בעברית [...] אבל השומע באזניו, איך יגמגמו בלשונם המורים והתלמידים [...] ירגיש עוד ביתר עוז את הכבלים אשר ישם עליו הדבור העברי'.³⁷

קביעה זו של אחד-העם פגעה בבן-יהודה שראה בדברים הללו בגידה בעקרון לאומי מקודש, אך נצר בלבו את עלבוננו המר. כמכתב לידידו ברוזילי, שהעתקו במחברת ההעתקות, גילה לו בן-יהודה את דעתו על דברי מורו ורבו של זה וכך כתב: '... החסרון של אחד העם הוא שמדבר מגבוה כמשה מפי הגבורה דברים פשוטים שאם הם נאמרים בלי כל כך הדרת קדש הם אינם כל כך מראשם' [מיאשים?].³⁸

35. ספר אוסישקין, ליובל השבעים, ירושלים תרצ"ד, עמ' 62.

36. 'יפו', הצבי, 46 (ו אלול תרנ"ג).

37. המליץ גיליונות 174, 176 (ג-ה אלול תרנ"ג); כתביו, עמ' לב-לג.

38. אבי' לברזילי, י"ט תשרי תתכ"ה (תרנ"ד), אצ"מ, A.43/17(165).

הגם שלא היה חבר באגודת 'בני משה', נחשב בן-יהודה כאחד מבני החבורה והיה מזוהה גם עם השקפות עולמם התרבותיות והחינוכיות.³⁹ כשנפטרה רעייתו הראשונה, דבורה, שלחו לו ראשי האגודה מכתב ניחומים וציינו בו: 'ואחד מן החבורה היקרה שמת ידאג השני למלא את מקום האחד ההולך ההוא'.⁴⁰ ראשי האגודה ביפו קבלו גם החלטה 'לתמוך בידי ה' בן יהודה בכל האפשר ולעזור לו עזר מוסרי בהפצת האור וקצור דברי הימים'.⁴¹ אחד-העם חלק על התבונה שבהחלטה זו ותהה האם 'על הועד לעסוק בהפצת האור?' הוא חשש, כי בכך 'תגרמו לפקוח עיני שונאינו פה שיראו מי ומי הם מנהלי עניני הועד [...] ואז נאבד בידינו את מעט הכח שיש לנו עתה',⁴² אולם, הוא בעצמו השתדל כעבור זמן מה להשיג אישור להפצתו של האור ברוסיה.⁴³ אחד-העם פסק גם שאין להשתמש בספר הלימוד שחיבר בן-יהודה, קצור דברי הימים לבני ישראל בשבתם על אדמתם (תרנ"א), כי הוא אינו חינוכי דיו, כספרו של זאב יעבץ,⁴⁴ ואף-על-פי-כן, היה הספר בשימוש כל בתי הספר הלאומיים ובכללם גם בבית הספר ביפו, שטופח בידי אחד-העם וחבריו. יותר מאוחר ציין ד"ר מנחם (מארק) שטיין, ראש הנהגת 'בני משה' ביפו שבן-יהודה 'הוא לנו ועובד בכל כחו ועלינו לתמכו'.⁴⁵

חודשים אחדים קודם לביקורו של אחד-העם קיבל עליו בן-יהודה להוציא לאור את ביטאונם של 'בני משה', מכתבים מארץ ישראל בעריכת יהושע ברזילי בהסתר שמו, 'בית הלוי' ויהודה גרזובסקי, עבור רווח צנוע של 'חמישה נפוליונים לפליגה אחת', ובעיקר תמורת מענק שנתקבל מ'בני משה' לרכישת אותיות לבית הדפוס, שבהעדרן 'עלינו יהיה לסבול ולהדפיס מעט מעט'.⁴⁶ אין לתמוה כלל שגם בעיניהם של אנשי היישוב הישן זוהה בן-יהודה כבשר מבשרם של נאמני אחד-העם, וכך כתב פלוני בהשתלחו ב'בני משה' ובבן-יהודה: "'המן האגני" בגמטריא "הצבי". ואם תמצא חסר יוד, דע כי זה מפני

39. על ניסיונם של ברזילי ולוין אפטיין לצרפו אליהם ראו: חב"י, 'אחד העם ובן יהודה' (לעיל, הערה 1).

40. 'לידיד נפשנו ומכבדנו החה"ש הר"ר א' בן-יהודה נ"י, האור, 1 (ז' בתשרי תרנ"ב). חתומים: איזנשטדט, גרזובסקי, יחזקאל סוכובולסקי, א"ל הורוויץ, מאיר דיזינגוף, ישראל בלקינד וא"ל גורדון מראסין.

41. פרוטוקול שני, מוצש"ק אור ליום א' כ' טבת תרנ"ג. ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ ישראל, עמ' 6, אצ"מ, A35/59.

42. אחד העם להנהגת בני משה ביפו, כ"ז בתמוז תרנ"ה, אגרות, א, עמ' 88.

43. בן-יהודה אל צדוק כהן, ז(?) באב תרנ"ד, ארכיון העבודה, IV-104-2.

44. אחד העם ללשכת ישורון, 10.3.1892. בסל"א (1916) 40791 (לעיל, הערה 29).

45. ד"ר מ. שטיין לבני משה בוויילנה, א באייר תרנ"ה, אצ"מ, A35/40.

46. מכתב מאב"י לברזילי, ט' בסיוון תרנ"ג. אצ"מ, A25/82. הביטאון ראה אור ב- א' אייר תרנ"ג והופיע עד ניסן תרנ"ו. ראו: י. לנג, 'מכתבי אמת מארץ ישראל יצמחו', קשר, 24 (נובמבר 1998), עמ' 57-67.

שנקודת יהודי חסרה להצבי. ובאשר ל"עשרת בני המן" בגמטריא "אג"ג (=אשר גינזברג, אחד-העם) וחברת "בני משה" ביפו.⁴⁷

עימות נוסף עם דעותיו של אחד-העם נתגלה בגיליונו הראשון של הצבי לשנת תרנ"ד (ה' בתשרי). גיליון זה נפתח במאמר מקיף – ראשון מבין כמה מתוכננים – שכותרתו, 'אמת שניה', ובו ברך בן-יהודה, בלשון סגיי נהור, את אחד-העם על 'האמת הזאת [ש] המציאה לנו הרבה נחת רוח'. 'האמת השלישית', כתב בן-יהודה במרירות, 'תהיה עוד יתר קרובה להאמת האמתית'. אמנם גם בחלוף שנתיים מאז האמת הראשונה, 'לא נקיה' האמת הזו 'מצביעה שחורה' של המציאות הארץ-ישראלית המתחדשת, אלא שהפעם נשמע מתוכה קול אחר לחלוטין. אחד-העם, שלא חשך את שבטו מן העולים לפני שנתיים, בא בעצמו לעשות עסקים – לקנות לו בית – וכמובן שבן-יהודה לא רק שאינו מוצא בכך כל פסול, אלא להפך, הוא נטה להאמין שכוונותיו האישיות להשתקע בארץ-ישראל, הן עדות ותקווה שאפילו הפסימי המושבע הזה, רואה את עתידו בה, וכוונתו זו תביא ודאי לשינוי בעמדותיהם של חסידיו הרבים בחו"ל.⁴⁸ בגיליונו השני של הצבי (י"ד בתשרי) התייחס בן-יהודה לתביעתו של אחד-העם שהכל יעשה 'בהכשר אופיציאלי' ובעניין זה הייתה ביניהם הסכמה מלאה. ברשימה נוספת (גיליון ג', כ"ו תשרי) הוסיף בן-יהודה למתוח ביקורת על אמיתותיו של אחד-העם, ובלי משים השווה את שיפוטו הקטגורי של אחד-העם לזה של אלי שייד, בא כוחו של הברון רוטשילד, שלא 'הביא יאוש בלב המתישבים'. גם אחד-העם, פסק בן-יהודה, לו רצה בכך, 'היה יכול לאמר מה שאמר באופן אחר שלא להגדיל כל כך הפחד'.⁴⁹ משראה הגיליון הזה אור, נבהל בן-יהודה מתוכן מאמרו. הוא שיגר איגרת בהולה אל דוד יודילוביץ והסב תשומת לבו לכך ש'בתוך מאמרי אמת שניה יצא בלבול נורא, וגם באו דברים שלא נועדו לדפוס, כי אם נרשמו לזכרון לי לעשות מזה איזה דבר'. הוא ביקש לדעת 'מה הם [חסידיו אחד-העם] אומרים על הרעש שהטיל אחד העם ועל מאמרי?⁵⁰ חוות דעתם הייתה חשובה לבן-יהודה, שהרי הוא ביקש מחברי הנהגת 'בני משה' ביפו שישתדלו להפיץ את עיתונו בין אוהדיהם בארץ ובחו"ל, והם, כזכור, פנו בעניין זה לעזרתו של אחד-העם.⁵¹ אין אנו יודעים, מה הייתה תגובתם של חברי 'בני

47. 'בגיטראות מעניני דיומא', הוספה לחבצלת, 22 (י"ב אדר תרנ"ה), עמ' 181.

48. הצבי, 1 (ה' בתשרי תרנ"ד).

49. אלי שייד (Scheid) (האגנאו אלזס 1841 – פאריס 1922). מפקח מטעם הברון על המושבות משנת 1883 ועד 1899, עם העברת המושבות ליק"א. במשך י"ז שנים עסק בניהול ובביטוס המושבות, ברכישת אדמות וסייע בשיווק תוצרתן החקלאית.

50. אב"י ליודילוביץ, בקר יום ג, ר"ח חשוון אתתכ"ה (תרנ"ד), אצ"מ, A192/1146.

51. אחד-העם הזהיר את הנהגת בני משה ביפו (כ"א סיוון תרנ"ג) שלא יקבלו עליהם את הפצת האור. אגרות, א, עמ' 48.

משה' ביפו על רשימותיו של בן-יהודה, אך ניתן להעריך שהיו מהם שדאגו להזהירו לבל יפריזו בביקורתו נגד מנהיגם ובן-יהודה גנו, כנראה, את הרשימה הרביעית שהבטיח לפרסם.

מאמרו השני של אחד-העם עורר זעם רב ביישוב וברזילי דיווח לו לאמור:

קשה עלינו לתאר לך את מכול המליצות? והתוכחות שהמטירו עלינו בעד מאמרך "האמת מארץ ישראל". גם טובי חו"צ אינם טובים מכל האדם [...] [הם] עושים לך כבוד גדול ומיחסים את כל ההצטננות – שהיא בטבע – [המחלות והאיסור על העלייה] אך למאמרך ותולים כל האשמה בך ובנו: עליך על שכתבת, ועלינו על לא שמחינו בדבר.⁵²

בסוף אוקטובר 1899 יצא אחד-העם בפעם השלישית לארץ-ישראל מטעמו של 'הוועד האודיסאי', מסע שנועד לבחון את המצב בארץ-ישראל על רקע תפקודו הלקוי של ד"ר הלל יפה כראש 'הוועד הפועל' ביפו,⁵³ ולנוכח השמועות שהברון רוטשילד עומד למסור את האחריות על ניהול המושבות לידי חברת יק"א, מהלך שחששו שיביא להרס המושבות ולפגיעה אנושה בפועליהן.

אחד-העם הגיע ליפו ב 27 בנובמבר 1899 והמידע שקיבל מחבריו על המצב ביפו ובמושבות העכיר את רוחו. את ביקורו במושבות החל בקסטינה (=באר טוביה) (18.12.1899), שם עשה כשבועיים ונפגש עם כל האיכרים לשיחות בירור ולשיחות נפש. בעקבות ביקורו היסודי קבע במסקנותיו, שהוצגו בפני 'הוועד האודיסאי' ופורסמו בחוברת מיוחדת, לאכזבת רבים, שיש להפסיק לתמוך באיכרים הללו, כי המושבה הזו תוכל להתקיים 'על עבודתם וחריצותם בלבד'.⁵⁴

52. ברזילי לאחד-העם, אור ליום ב' ו' חשון תרנ"ד. אצ"מ A35/5. לעומתו, ראו מכתבו של דוד סוכאוואלסקי מביאליסטוק לאחד-העם, י"ט מרחשון תרנ"ד, ובו נאמר: 'כלנו מודים כי צדקת מאוד בדבריך ב"האמת מארץ ישראל", אך יתרעמו עליך מדוע קראת דברך בראש הומיות בהמליץ ולא במכתבים מא". אצ"מ, A35/12.

53. ד"ר הלל יפה (בריסטובקה, אוקראינה 1864 – חיפה 1936). רופא חבר 'בני משה', עלה ב 1891 ושימש רופא בטבריה ובמושבות זכרון-יעקב וחדרה. ב 1896 נתמנה ראש הוועד הפועל ביפו ובראשית 1899 נודע על התפטרותו והוחלט למנות את ברזילי לממלא מקומו. היה חבר משלחת החקר לאל-עריש ונציג בהתכנסות ראשי היישוב בזכרון-יעקב (1903). על הכוונה להתפטר במכתבו אל " איזנשטט, 20.11.1898. דור מעפילים, זכרונות, מכתבים ויומן, מהדורה שנייה ירושלים תשל"א, עמ' 199. ראו: גולדשטיין (לעיל), הערה 11), עמ' 264-265. בטעות נקרא שם לייב יפה.

54. א' גינזבורג וא' זוסמן, דברי הביקורת לעניני המושבות בארץ הקודש, אודיסא תר"ס, עמ' 21. בעקבות קביעה נמהרת זו שב אחד-העם למושבה עוד פעמיים.

בינתיים הצטרפו אל אחד-העם בסיוורו במושבות, המהנדס אברהם זוסמן מטעם 'הוועד האודיסאי' ויהושע ברזילי חסידו המובהק. בביקוריהם במושבות נבדקו מצבן הכלכלי, החברתי והתרבותי ביסודיות רבה. אחד-העם נפגש לשיחה גם עם אמיל מאירסון,⁵⁵ נציג יק"א שהגיע לביקור בארץ-ישראל, לקראת קבלת האחריות על מושבות הברון, וממנו קיבל נתונים קשים. אחד-העם גם נטל חלק בהתכנסות היסוד של הסתדרות הפועלים בארץ-ישראל (כ"ט באדר ב, 1900.30.3), ויצא את הארץ בי"ח בניסן תר"ס (17.4.1900) בתחושות כבדות מאד נוכח ההתבטלות והשפל המוסרי שבו היו שרויים איכרי המושבות. במסקנותיו טען אחד-העם שניתן לשנות את מצבן של המושבות בתנאי שתבוטל כליל התלות באפוטרופסות הברון ופקידיו וביק"א ויתחזק הרגש הלאומי בקרב האיכרים.

את התרשמויותיו פרסם אחד-העם במאמריו, 'שאלות ארץ ישראל', שהופיעו תחת הכותרות 'בתי הספר ביפו' ו'הישוב ואפיטרופסיו'.⁵⁶ אחד-העם בחר להבליט את 'האסון אשר יגרתי לשמוע באזני את הזעקה המחרידה אשר הקיפה את כל המושבות – זעקת היאוש', והמשיך לקבול על הערכוביה המאפיינת את היישוב שבה המעשה קודם למחשבה.⁵⁷ המאמר הראשון דן בבתי הספר לבנים ולבנות ביפו ועל הבעייתיות שבשותפות עם חברת כ"ח בהפעלתם.⁵⁸ המאמר השני, 'הישוב ואפיטרופסיו' הוא כתב אישום חריף נגד המציאות שיצרה האפוטרופסות במושבות, והוא תבע להסירה כליל וקרא ל'נתינת יכולת לבני המושבות [...] לנסות כוחן בשכלול עצמם ולעלות או לירד לפי כשרונם ורצונם'. הוא תלה את כל תחלואי המושבות בשעבוד לפקידות ובשליטת 'החירות הגמורה' שלהן. ההוויה המושבתית נפגמה כתוצאה מן האפוטרופסות – ואין זה משנה איזו אפוטרופסות (של הנדיב, של יק"א או של חובבי ציון) – והיא הגורם העיקרי המסכן את עצם קיומן והיא עלולה להביא לחורבן 'רעיון הישוב עצמו'. אחד-העם סקר אחת לאחת את המושבות ומנה את הפגמים הכלכליים, המוסריים והתרבותיים שלהן. את מאמרו המפורט סיים

55. אמיל מאירסון (לובלין, פולין 1859-1933). למד בגרמניה ומשנת 1882 חי בצרפת ועסק בעיתונאות ובהגות פילוסופית. היה חבר בוועד הארצישראלי הפריסאי, שנועד לתווך ברכישת אדמות ועמד בראשו (1893). ביקורו בא"י ארך חמישה חודשים ונתוני הסקר הכלכלי שערך היו גם בסיס לרשימותיו של אחד-העם. י. מיוק, 'אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ-ישראל', קתדרה, חוב' 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 67-79. אחד-העם נפגש עמו קודם לכן בפריס.

56. 'השלה', ז, חוברות א-ג (שבט-ניסן תרס"א); 'השלה', ט, חוברות ב-ו (אדר-סיון תרס"ב). חזרו ונדפסו בכתביו, עמ' קפז-רי; ריא-רמה.

57. כתביו, שם, עמ' קפז.

58. J. M. Delmaire, 'L'école de Jaffa, un grand projet hebraïque de L'alliance Israelite Universelle', *TSAFON* no. 37 (printemps 1999), pp. 49-66

אחד-העם במלים: Hands off! הסירו את ידכם הקשה מעל הישוב, אם רוצים אתם בבנינו ולא בחורבנו.⁵⁹

בחודשי ביקורו הראשונים של אחד-העם בארץ-ישראל היה בן-יהודה בחור"ל, ובשובו הוא נפגש עם אחד-העם בסעודה שנערכה לכבודו ביפו. באירוע זה, העיד כעבור שנים רבות יהודה גרזובסקי (גור), 'אחד העם דיבר וענה לא בעברית' ומשנשאל על כך השיב: 'איך אתם חפצים כי ידברו עברית? הנה גם ראש המדברים, בן-יהודה מגמגם בדברו'. בהתייחסו אל הדיבור העברי באותה שנה טען אחד-העם שלמרות מאמצי המורים להנחילו ועבורם מטרה זו היא מעין IDEE FIX אבל 'תוצאת כל עמלם – אין נחת'. עם זאת, הוא הודה במאמרו ('בתי הספר ביפו'), שנגרמה לו 'שעה אחת של קורת רוח בבית הספר שביפו'.⁶⁰ בן יהודה לא הסתפק בקורת רוחו המוגבלת של אחד-העם ומצא להגיב על מאמריו. בסדרת מאמרים שכתורתם, 'אפוטרופסות', הוא בא חשבון עם קביעותיו של אחד-העם, ניסה להפריכן וסיגור, בחום רב, על האפוטרופסות כשיטה. מן הראוי להבהיר, שנאמנותו המוחלטת לברון רוטשילד, שתמך בעיתונו, הכתיבה לא אחת את עמדתו כלפי הפקידות. לדבריו, מתוך היכרות עם עקרונות הניהול של יק"א ובהתחשב ברושם הקשה שהותירה על היישוב הנשאר הירידה מן הארץ, שאותה לא חווה אחד-העם, יש לקבלה ולא לדחותה. לטענתו, כל המושבות שיצאו לחירות מאפוטרופסות הברון, ושבתו לנהל את ענייניהן לבדן, עשו זאת קודם לביקורו של אחד-העם, וזו עלתה להם בנזקים כבדים. מאז שבטלה בהן האפוטרופסות, לא נתגבש בהן 'כוח עליון' אפילו לתקן תקנות ואין מי שיכריע 'מה הם צרכי הצבור'. בניגוד לדעתו של אחד-העם, דרש בן-יהודה 'לא "אפוטרופסות" פנימית, צרה, קשה, מתערבת בכל העניינים הקטנים, הפרטים, אך אפוטרופסות עליונה, רחבה, מקפת, בעלת כח, שיהיה כבודה ואימתה על כל הישוב כלו'. איכרי המושבות זקוקים לא רק לתמיכה, אלא גם להגנה למחסה תמיד מפני כל רוח רעה, והם זכאים להגנה ולידיעה שיש מי שיעניק להם סיוע בשעת הצורך ויטיב את מצבן הרוחני והגשמי. זאת ועוד, איכרי המושבות 'חייבים לדעת כי יש עליהם חובות קדושות להישוב, וכי המפקחים על הישוב יוכלו להכריחם למלא את חובותיהם אלה'. לדבריו, המכשול הגבוה ביותר לביסוסן של המושבות הוא 'המעשר' המוטל על תבואת האדמה ולכן יש לפטור אותן ממנו. לשם-כך המליץ למנות 'מתוך ביניהם ובין הממשלה, בכל מקרה גדול או קטן'. בן יהודה לא פירט למה מכוונים דבריו

59. כתביו, שם, עמ' רמה.

60. 'גרזובסקי, אחד העם ויחסו אל הדבור העברי', הישוב (ג), גיליון כ"ב (ו ניסן תרפ"ז, 8.4.1927), עמ' 10-11. יש להטיל ספק בפרטי האירוע, שערך של"ג בחנוכה. גם חמדה דיווחה על האירוע. אחד העם ובן-יהודה' (לעיל, הערה 1).

וסבר ש'הקוראים יבינו, כי אין אני יכול לדבר בענינים האלה יתר בפרטות. אבל, זה מספיק. כל מי שידע את מעמד הדברים פה, ילמד הסתום מהמפורש ובין יבין כל מה שחפצתי להגיד'. יש לחתור אפוא לכך ש'האפורפסות העליונה' תקח עליה את התפקיד הזה והוא קורא: 'שימו אפורפסות להישוב אם אינכם רוצים בחרבנו!'. גישה מנוגדת לחלוטין הביע אחד-העם בשיבות הוועד המרכזי של חובבי ציון כשהתנגד אפילו למינויו של ראש 'הוועד הפועל' ביפו, שמא לא תהיה לו תעסוקה, אולם, בן יהודה משוכנע שאם רק ימצא אדם ראוי לשמש 'מורשה הוועד' וישולם לו שכר הגון, כי אז תהיה פעולתו גדולה וחשובה.⁶¹

באותם ימים שימש השקפה של בן-יהודה במה להתקפות על אחד-העם. העיתון פרסם את מכתבו הגלוי של פיזיש כהן מקסטנינה אל אחד-העם שבו הוא מנה בזו אחר זו את מסקנותיו והפריכן, כדי 'לגול מעלינו את החרפה, אשר הא' אחד העם חלל את כבודנו בלא סבה ובלי צדק [...] ישמרנו האל מאוהבינו, ומאוייבנו נשמר אנחנו את עצמנו'.⁶² בזיכרונותיה ציינה חמדה את המחיר ששילם בן-יהודה בגין ההתקפות על אחד-העם וקבעה ש'ההתנגשות הראשונה בין בן-יהודה ובין "חסידי אחד-העם" הייתה בגלל ביקורו של אחד-העם בארץ ובקרתו הקשה על האכרים'. לדבריה, טיעונו של בן-יהודה החלישו את 'השפעתו [של אחד-העם] שנוצרה על ידי תלמידיו שמסביבו'. היא הזכירה שיר שכתב הפועל-המשורר, "בר-נש" [נח שפירא] מזכרון-יעקב ועליו נכתב: 'בר-נש מוצא את בת-שירו במיטת אחד-העם!'. חסידי אחד-העם לא יכלו לעבור על כך לסדר היום ויצאו להלחם בבן יהודה לחרפו ולגדפו, אז נחרץ המשפט: 'להמית את בן-יהודה מיתה רוחנית!⁶³ אמנם יש באפיוזורה זו הגזמה מרובה, אולם, בית בן-יהודה שמר במשך שנים על יחס חשדני כלפי אחד-העם, ובציבור רווחה הדעה שהשניים היו צהובים זה לזה.

ג. מאסר בן-יהודה והפולמוסים סביבו

החל משנות התשעים התחדש, ביתר שאת, המאבק בין היישוב הישן ליישוב החדש על צביונו של היישוב. רבים מבין שומרי המצוות שבין חובבי ציון ציפו לראות את היישוב המתחדש נושא אופי דתי, ואישים מרכזיים ובהם רבנים

61. אב"י, אפורפסות, השקפה (ג), 8 (ה' אדר ב תרס"ב).

62. 'מכתב גלוי לאחד העם', השקפה, 35 (כ"ד אלול תרס"ב), עמ' 264-266. ראו גם מכתבו של שלמה גרוסמן, אכר קסטינינה, 'לכבוד עורך ה"השקפה" שלום', השקפה, 32 (ג אלול תרס"ב), עמ' 243.

63. חמדה בן-יהודה, בן-יהודה חייו ומפעלו, ירושלים, 1940, עמ' 132-133 (להלן: חב"י, חייו). בר-נש מוצא את בת-שירו במיטת אחד העם!

כשמואל מוהליבר, מרדכי אליאשברג ואחרים התייחסו בסלחנות לאיכרים שלא הקפידו על שמירת מצוות, בתקווה לשינוי בעתיד.

המאבק שניהל היישוב הישן ביישוב החדש התמקד סביב שתי תופעות תרבותיות מרכזיות שנקשרו במישרין אל אגודת 'בני משה'. א. אופיים של בתי הספר הלאומיים בכלל, ושל אלה שביפו בפרט. ב. המחולות המעורבים שהנהיגו ביפו צעירי העלייה הראשונה, והתפשטותה של 'התרבות החזיונית' – הצגות תיאטרון ביישוב החדש. הפולמוסים חרגו מתחומיה הצרים של ארץ-ישראל ועורר תהודה רבה בקרב ציבורים יהודים בגולה, שמימנו בכספם את יהודי היישוב הישן ואת בתי הספר ביפו.

בגיליונות ביטאונם של 'בני משה' בארץ-ישראל, 'מכתבים מארץ ישראל', ציין יהושע ברזילי את הדיווחים המתקבלים במערכת מחו"ל אודות דברי 'השטנה היוצאים מקרב חוגים שונים נגד הכפירה השוררת, כביכול, בביה"ס ביפו' (חשון תרנ"ג) ומבקשים לדעת 'על המצב הדתי' בו. ברזילי דחה בתוקף את השמועות הללו וניסה לשכנע שבבית הספר שבו מתפללים מנחה וערבית מדי יום ושמרבית ההורים הם 'ארטודוקסים', לא תיתכן בו רוח כפירה. הוא גם ציין שבמושבות רבות מקיימים האיכרים אורח חיים דתי, ובאחדות מהן 'מתנהגים ממש כמו היראים והחרדים בערים הקטנות אשר בליטא'. ברחובות, וואדי-חנין (נס-ציונה) משמר-הירדן וראש-פינה, אמנם ישנם גם 'משכילים' אך הנהגתן הדתית איננה 'גרועה בשום אופן מהנהגת רוב היראים בערי ליטא'. גם רוב 'יושבי ראשון לציון וגדרה וזכרון יעקב הנם מבני הדור החדש, אך ההנהגה הדתית שלהן אינה פחותה בשום אופן מהנהגת "בעלי בתים" שבולנה גרודנו קובנו'.⁶⁴

פינס ומקורביו ניהלו מסע תעמולה תוקפני שכלל: מכתבים אישיים, 'קולות קוראים', 'אגרות עפות' ו'פשוטויליים'. פינס גייס את כשרונו הרב לפולמוסים חריפים עם מצדדיהם של בן-יהודה, אחד-העם ו'בני משה', וחבריו: איזיק יצחק בן-טובים, יצחק ושלמה טפליצקי ונוספים (לעיתים בהסתר שמם), הוקיעו אותם בעיקר מעל דפי העיתון חבצלת מבלי לברור במלים.

בחנוכה תרנ"ד (נובמבר 1893), נעצר אליעזר בן-יהודה ונכלא, וכעבור ימים אחדים הועמד לדין בעוון ניסיון המרדה נגד השלטונות העות'מאנים. מאמר שכתב שנ"ה יונאס, חותנו של בן-יהודה, 'מצוות צריכות כונה',⁶⁵ נמסר

64. מכתב מא"י, ה, (א אלול תרנ"ג), עמ' נא; מכתב מא"י, (ב) ב, א כסלו תרנ"ד, עמ' טז. מכתב מא"י (א ניסן תרנ"ה).

65. הצבי, 10 (ט"ו כסלו תרנ"ד). שלמה נפתלי הירץ יונאס (דיסנה 1840 – ראשון-לציון י"ג אייר תרנ"ו, 1896). סוחר ביי"ש בתחום המושב. מראשוני חובבי ציון במוסקבה. אבי נשותיו של בן-יהודה, דבורה וחמדה. עלה בעקבות גירוש מוסקבה והשתקע בירושלים.

לשלטונות, בידי אישים מן היישוב הישן, כראייה לכוונותיהם המסוכנות של העורך וחותנו, וביקשו לנקום בדרך זו בבן-יהודה ולהשתיקו. 'ההלשנה', או 'הדילטוריה' הזו הכתה בתדהמה את המשכילים הלאומיים בארץ-ישראל ובתפוצות, ועוררה סערה ציבורית וזעם רב על עזות מצחם של הקנאים הירושלמים. מראשיתה של הפרשה התייצבו חברי אגודת 'בני משה' לצדו של בן-יהודה וביקשו לצאת למלחמה גלויה נגד 'בעלי החלוקה', ראשי היישוב הישן, ולחשוף בתוך כך את תעלוליהם ומזימותיהם נגד היישוב החדש.

בן-יהודה נמצא אשם בדין, עיתונו הצבי נסגר, אך נתאפשר לו לערער עליו בבית המשפט בבירות. מאסרו של בן-יהודה, עורר סערת רוחות ופולמוסים בארץ ובעולם ושיבש את מהלכיו של היישוב כולו. בגיליון המיוחד של עיתונם מכתבים מארץ ישראל (חודש אדר ב תרנ"ד) כתב ברזילי מאמר בשם השקפה ובו תיאר את הנזק הנגרם לשני היישובים בשל המחלוקת סביב מאסרו של בן-יהודה, ופסק ש'על טובי חו"צ לדעת, כי תעודתם לבנות ולא להרוס [...] [ואם] אין סדר הנהגתם ישר בעינינו, אנו אומרים: כי חבל על הזמן האובד במריבות כאלה וביותר על חלול השם שגורר אחריו. אם לעצתנו ישמעו חו"צ יניחו ידם מריב החלוקה'. אולם, הקול הזה נבלע בהמולת היצרים הכללית.

פרנסי היישוב הישן נאלצו להתגונן נוכח מכול ההאשמות שהוטל עליהם מבית ומחוץ, ולעזרתם נרתם יחיאל מיכל פינס, שכזכור, הוצא מאגודת 'בני משה', הודח בתרנ"ג ממשרתו ב'ועד הפועל', ביפו, ושב להתגורר בירושלים בשמשו סופר ומזכיר בית החולים של האשכנזים 'ביקור חולים'. פינס הפגוע והממורמר התייצב בראש לוחמי היישוב הישן ועשה ככל יכולתו לנקות את הרבנים והגבאים מכתם המלשינות שדבק בהם. אלא, שהמערכה סביב מאסרו של בן-יהודה שיקפה רק קטע צר של המאבק על הבטחת הסיוע הכספי מחו"ל ועל אופיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. המערכה הזו חרגה בעצמתה מכל שהיה ידוע ומקובל עד כה. פינס, שנותר חבול ופגוע בשל הדחתו, התבטא 'שלא יסלח ל'בני משה'', אלא ילחם בהם עד נשימתו האחרונה, וכלפי ביה"ס ביפו קרא: 'ייחרב!' ⁶⁶ ב'מכתבו הגלוי' לדוד שלמה סלושץ [=סלאסטש] שהאשימו בשנאה ל'מיסדי הבית' הוא כתב, 'שהרשות בידי החשדנים לחשדני', יען 'אנכי עצמי נמנית ביין חברי חברת 'בני משה' ונדחפתי ממחיצתם'. ⁶⁷

סייע לבן-יהודה בעריכת העיתון ובכתיבה (שירים ומאמרים). בתרנ"ד עבר לעבוד ביקב בראשון-לציון.

⁶⁶ חב"י, חייו, עמ' 123.

⁶⁷ 'מכתב גלוי', **הבצלת**, 9 (7.12.1894); 'תשובה מוסימת', **הבצלת**, 19 (כ"א שבט תרנ"ה); 'אמת מארץ', מחברת שלישית, עמ' 1.

לבד מאחד-העם, 'הכהן הגדול' ואליעזר בן-יהודה, האפיקורוס להכעיס, כיוונו פינס וחבריו את חציהם, המשוחים בארס לעברם של הלאומים קנאי השפה העברית וזלזלו במאמציהם להשליטה, 'כי מה יועילו כל הלמודים העברים לאנשים הרומסים כל קודש ברגל גאווה, המעמידים כל היהדות וחנוך הילדים על אחת: על הדבור עברית בשפת "הצבי"'.⁶⁸ סופרי העיתון חבצלת לגלגו גם על 'מכתבים מא"', ולעגו ל'כדאניק לאומי', לעלית הדרל"פ [ד"ר ליאון פינסקר] השמימה לחטאת נעורים ע"י הרמ"ל ל"ב' [מ"ל ליליינבלום]. הם כרכו יחדיו את אחד-העם ובן-יהודה 'המבקשים לטהר טמאים לטמא טהורים באומר לאומי, למציאות השקר ע"י הלאומית, לנתינת תורה חדשה לאומית ע"י אחד העם למחולת הלאומיות בבית המשחק בחוהמ"פ, לקדושת הצבי בבית הסוהר, לחליפות הצבי בעור, ולהתחלת המכתבים מארץ ישראל'.⁶⁹

בינתיים קרב מועד המשפט וידידיו של בן-יהודה וגם רבים מן הלאומיים, שלא נמנו בעבר עם אוהדיו, נחרדו מהשלכותיו הצפויות של המשפט על עתיד יישוב ארץ-ישראל ועל גורלם שלהם. 'אם ישאר אף צל של חשד מרד הננו ברעה נוראה', כתב ד"ר מנחם (מרק) שטיין, ראש הנהגת 'בני משה' ביפו אל 'אזח הגדול' אחד-העם. לאחר התייעצות עם אברהם (לייב) בינשטוק,⁷⁰ שנתמנה לראש 'הועד הפועל' ביפו במקומו של טיומקיין, נשלח ברזילי לירושלים כדי להיוועד עם משכילי העיר, מהם 'הנחשבים לשונאים לבן יהודה' כדי לטכס עצה כיצד לסייע לבן-יהודה בעת צרתו ואיך לגולל מעליו את האשמה.⁷¹

הסתמכותה של התביעה על ה'מחאה גלויה', שפרסמו ראשי היישוב הישן ובה התנערו ממאמרו של יונאס, ניתבה את מאמציהם של מקורבי בן-יהודה לריכוכו של החכם באשי, יעקב שאול אלישר [יש"א ברכה], שהפתיע רבים שעה שנכנע ללחצים וחתם עליה.⁷² נסים בכר, מנהל בית הספר 'התורה והמלאכה', יעקב מאיר ואחרים בקשו ממנו לחזור בו, או לפחות להעמיד את

68. פלאי, 'מכתב אל המו"ל', חבצלת, 5 (9.11.1894).

69. 'ירושלים', 'מכתב למו"ל חבצלת', חבצלת, 44 (10.8.1894), עמ' 354.

70. אברהם (לייב) בינשטוק (1836-1894). משכיל יהודי ברוסיה ששימש רב מטעם. בשנת 1892 ונתמנה לראש הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו עד מותו.

71. מ. שטיין לאחד-העם, אור ליום ו, יפו כ"א בכסלו תרנ"ד. 'קניאל, אליעזר בן-יהודה בבית האסורים, חנוכה תרנ"ד / 1893 (איגרות), ירושלים תשמ"ד, עמ' 9 (להלן: קניאל, בבית האסורים).

72. יעקב שאול אלישר (צפת כ"ג סיוון תקע"ז, 1817 – ירושלים כ"ח תמוז תרס"ו, 1906). רב חשוב בעדה הספרדית בירושלים; ראב"ד (תרכ"ט, 1869) וחכם באשי וראשון לציון מתרנ"ג, (1893) ועד לפטירתו. היה פעיל בחיי הציבור הכללי וחתר לאיחוד העדות ביפו ובירושלים.

האמת לרשות ההגנה.⁷³ אלישר שנלכד בין הפטיש לסדן הסכים להגיש הצהרה ברוח זו אם יידרש לכך מבית המשפט.

לאחד-העם, שהתראה עם בן-יהודה לפני שבועות אחדים, דווח על דבר המעצר ערב פתיחת המשפט, אולם איגרותיהם של ד"ר שטיין (כ"א בכסלו) ושל ברזילי (כ"ב בכסלו) הגיעו אליו לוורשה לאחר שנחרץ כבר דינו של בן-יהודה. 'הוא לא ידע', כותב גולדשטיין, 'על החלצותם של חברי מסדרו לעזרתו של בן יהודה ולממון משפטו. הוא זועזע עד עמקי נשמתו משנודעו לו פרטי העלילה שטפלו הקנאים על בן יהודה ועל חותנו, ושוכנע, כי חתימתם של סלאנט ואלישר על ה'מחאה גלויה', לא היה בה משום מעשה של נקמה בלבד, אלא, היא 'נסמכה על ההלכה'. 'פרשה זו', הוסיף גולדשטיין 'שימשה לאחד-העם אבן בוחן למצבה של היהדות'.

משהובחרו לו פרטי המעשה, קיבל אחד-העם את עמדתו של בן-יהודה, שהתועבה שנעשתה בירושלים, תזיק לא רק לבן-יהודה, אלא, 'לכל ענין ישוב הארץ'. הוא גרס באותה שעה שהמזימה יכולה הייתה לקרות רק משום שהיהדות נשתעבדה להלכה, ומשום כך על היהדות להתקשר אל החיים עצמם, להתנער מקפאונה רב השנים ולהיות דינמית ומסתגלת לחיים. אחד-העם תבע, אפוא להקדיש את 'מיטב כוחנו לתיקון הלבבות, לעבודת החינוך הלאומי על יסוד חבת-ציון'.⁷⁴ דברי אחד-העם, שיחקו לידיו של בן-יהודה, שנאלץ להתגונן נגד האשמות שטפלו עליו גם חבריו הקרובים, על שהגדיש את הסאה במאמריו משולחי הרסן נגד היישוב הישן. 'בן יהודה העוה מאד' כתב ד"ר שטיין לאחד-העם, 'בהדפיסו מאמר אוילי כזה', ואפילו ברזילי, ידידו הקרוב, באותה העת, טען לעומתו: 'הנני מרשה לי להוכיחך מאהבה ולהגיד לך כי באמת אשם אתה על שאתה מקים נגדך את חסידי באיאן בדברים שבממון מה לך ולהם? עסקך להשתדל לטובת הישוב להוכיח בעד איזה דברים מגונים אבל לא להתלבש לגמרי בכת אחת ולרגם עליה אבנים'.⁷⁵

גם חברי 'בני משה' נוספים האשימו את בן-יהודה ואת יונאס על ש'חטאו בלשונם ואין להם המשפט ללעוג על אמונה כל שהיא'. הם 'חשו כשרטת בלבם בקראם את דברי הלעג של יונס בהמאמר מצות צריכות כונה'.⁷⁶

73. יעקב מאיר (1856-1939). מחשובי חכמי העדה הספרדית; שד"ר, דיין וחכם באשי לזמן קצר (תרס"ו) ופעיל ציבור. מאוהדי המשכילים בירושלים ומקורב לאב"י. בשנת 1921 עם כינונה של הרבנות הראשית נתמנה ל'ראשון לציון'.

74. גולדשטיין, ביוגרפיה, עמ' 178-179.

75. י. קניאל, בבית האסורים, עמ' 9; ברזילי לאב"י, אור ליום ד, כ' בכסלו, י. קניאל, שם, עמ' 7.

76. מבני משה בוורשה לאחיהם בא"י, י"ז אדר שני, י. קניאל, בבית האסורים, עמ' 99.

בן-יהודה ויונאס ניסו כל העת להוכיח לידידיהם, כי אין קשר של סיבה ומסובב בין מאמריהם לבין ההלשנה; 'ולולא אנכי', כתב יונאס ליודילוביץ, 'כי אז מצאו תחבולה אחרת, ומסירות ומלשינות העמידו על היהודים ממקום אחר'.⁷⁷ כך, או כך, עמדתו של אחד-העם, שמה קץ לפתחון פיהם של חסידי, ועד לסיומה של הפרשה ולזיכוי של בן-יהודה גזר אחד-העם על עצמו איפוק ושכנע גם את חבריו לנהוג כמותו. גם הוא נתיירא מנחת ידה של הממשלה כלפי אלה שיזדהו פומבית עם מי שהורשע כקושר קשר נגדה.⁷⁸ הפולמוס נתחדש במשנה חריפות בחודש מאי תרנ"ד, לאחר זיכוי של בן-יהודה, משנתפרסם בהפרדס, מאמרו של אחד-העם, 'מכתב שני אל העורך', ובו הוא כרך את פרשת מאסר בן-יהודה לתפיסתו הרוחנית הכוללת הרואה ברוח הלאומיות ערך עליון על כל 'הרוחות השונות המנשבות בפלגות ישראל'. אחד-העם קבל על הפיכת העם היהודי לעם 'שפרחה נשמתו מתוך לבו ונכנסה כולה לתוך הדברים שבכתב'. הוא הצר על היותו 'עם הספר' המחויב לספר, והתושבע"פ, ששמשה 'תורה שבלב', אף היא נתאבנה ונשתעבדה לדברים שבכתב, ולא התאימה את עצמה לצורכי החיים המשתנים. תפקידה של התנועה הלאומית, קבע אחד-העם, הוא להחיות את הלב, ו'רק בשנוי המרכז' יחיה הלב, ופירושו הדבר; 'להעמיד במרכז היהדות שאיפה חיה בלב לאחדות האומה, לתחיתה והתפתחותה החפשית, לפי רוחה, על יסודות אנושיים כלליים'. הוא התקומם נגד התועבה שנעשתה לבן-יהודה בירושלים, 'על ידי מלשינות בדויה, אשר תוכל להביא רעה רבה לא להנאשם בלבד, כי אם לכל ענין ישוב הארץ', היא הדוגמא להתעלמות מן התורה שבלב. אחד-העם פרסם מאמר נוסף, 'דברי שלום', אל ר' יהונתן עליאשברג,⁷⁹ ובו ברר שנית את דעותיו ובמיוחד עמד על הכיוון ההתפתחותי שבדת, והציע לפעול במשותף (חופשיים ודתיים) ולהפוך את היהדות 'לכח חי העומד ברשות עצמו'. החינוך הנכון והספרות הם, לדעתו, הכלים לשינוי המוצע שיסיט את מרכז הכובד מן הדת הקפואה אל הלאומיות.⁸⁰ 'שנוי המרכז' הזה של ההווה היהודית החדשה = הלאומית, ובלשון אותם ימים, 'הטבעית', נתפרש

77. יונאס ליודילוביץ, כ"א אדר תרנ"ד. י. קניאל, בבית האסורים, עמ' 93.
 78. בשולי מכתבו של ברזילי לאחד-העם, כ"ב חשוון תרנ"ד, הוסיף גרוזבסקי לאמרו: 'מיום אשר אמרת לי ותבקשני כי אשים מחסום לפי גם רחוק? הנני שומר את מצותך ואיני בא בדברים עם איש ע"ד איזה ענין הנוגע לאמונה או לדת. אך פ. פ. (פינס) וכו"ט (בן טובים) חפצים עתה לנקם נקמת משא ארץ ישראל לפני שנתים וחצי אשר הזכרתם לי לטוב. יעבץ חושב כי אני ירשתי מקומו בוכרון יעקב וגרדון חפץ את המקום'. אצ"מ, 35/5.
 79. ר' יהונתן אליאשברג (1850-1898) בן הרב מרדכי. שימש ברבנות ועמד בראש אגודת חובבי ציון במריאפול והיה ציר בוועידת דרוזגניק (1887). ניסה לקרב רבנים לתנועה ופעל להשיג היתר לעבודה בא"י בשמיטת תרמ"ט.
 80. הפרדס, ב, אודיסה, תרנ"ד, עמ' 1-8. נכתב בכ"ו בשבט תרנ"ד. שב ונדפס בכתבו, בשם "תורה שבלב", עמ' נו-ס.

ע"י פינס וחבריו הלאומיים הדתיים, 'המלאכותיים', כקריאת תגר על התורה, ושכל כוונתם של אחד-העם ו'בני משה', אינה אלא, לעקור את דת ישראל משרשה. אך יותר מן העניין האישי התקומם פינס כנגד הצגת הבעיה כפי שהגדירה אחד-העם לאמור: 'היש אפשרות למצוא תרופה למחלה הנושנת הזאת? היוכל עוד הלב העברי לשוב ולהתנער משפלותו, לשוב ולהתקשר עם החיים בלי אמצעי, ולהשאר בכל זאת לב עברי'⁸¹?

דעותיו אלה של אחד-העם נחשבו בעיני פינס ומקורביו ככפירה בעיקר והם כינו את כתב העת הזה בשם – 'הפרת דת'. [עפ"י הקריאה האשכנזית, ההוגה ת' כ- ס' ואת תוכנם של הדברים כקריאה למלחמה של ממש.

במכתב ארוך ומפורט אל אחד-העם, כנראה מאדר"ש (בנספחים, מכתב א'), תיאר בן-יהודה את התחבולות והאמצעים שנקטו מקורביו כדי להוציא מתחת ידי החכם באשי מסמך חתום המאשר את גרסתם בדבר ה'זומה האשכנזית של 'מחאה גדולה', שהרב חתם עליה מתוך פחד. אלישר היה נכון להיענות ללחצים שהפעילו עליו בן-יהודה וחבריו, יעקב מאיר וברזילי, הואיל ומאמרי ריבלין בהצפירה ובאיזראעליט, הציגוהו כמי שלא מילא חובתו לרשות, שעה שביקש משמשו שלא למסור את מאמרו של יונאס, אלא אם כן כבר הגיע לידי הפקיד הממונה על הצנזורה.⁸² הוא חתם על נוסח ההצהרה שהוגשה לו, והוסכם שהצהרתו תפורסם כמענה למאמרו של אחד-העם, 'יראה הקהל וישפוט'. בהצהרתו הוא תיאר את המעמד שבו ריבלין, בבואו אל ביתו

קרא לפני המאמר מצ"כ [...] ואמר שיש בו דברים נגד הממשלה הרוממה יר"ה [ירוש הודו] [...] וחזרתי לקרותו אני וראיתי שיש בו דברים שמשמעו לתרי אנפי ואמרתי למוכתר אשכנזי שילך הוא לעארף ביק יר"ה ויתן ידיעה מהמ"ע (מכתב עתי) הזה שאין אחריות הדברים עלינו [...] ואחרי חצי שעה בא השמש של הרה"ג מהר"ש סלאנט נ"י והביא המחאה כתובה ובקש ממני שאחתום בה והחזרתיו בלא חתימתי – ואמרתי לו למה צריך לעשות מחאה [...] ואחרי חצי שעה [...] בא ר' יוסף ריבלין נ"י והמחאה כתובה בידו [...] והתחיל

81. הפרדס, ב, אודיסה, תרנ"ד, עמ' 1-8.

82. יוסף (יושעה) ריבלין (ירושלים 1838 – כ"ז אלול תרנ"ז 1897). תורני מחוג ישיבת 'עץ חיים'. עסקן חשוב בציבור החרדי בירושלים. מעורב בייסודן של שכונות מחוץ לחומה ובאיחוד הכוללים השונים ל'ועד הכללי כנסת ישראל'. שימש מזכיר ומנהל הוועד. בעל השפעה רבה בחוגי שונים (נתין בריטי) ופובליציסט לעת מצוא.

לדבר בקצף למה לא חתם כבודו על המחאה [...] ואז חתמתו
בהמחאה.⁸³

כשהבין ריבלין, את מזימת מקורבי בן-יהודה, הוא הזעיק את חבריו ל'ועד כל הכוללים' אל בית אלישר והרעישו את ספיו. הם תבעו ממנו במפגיע לקבל לידיהם את הצהרתו כדי לערוך בה תיקונים, אולם הם אחרו את המועד. במכתבו, תיאר בן-יהודה את ההזמנה הבהולה ששלח אלישר אליו ואל אברהם סולומיאק ובהתייחסם לפניו, תבע מהם שישלחו מברק אל ברזילי, שלקח עמו את ההצהרה, שיחזירנה אליו, כי בדעתו להכניס בה תיקונים. בן-יהודה סירב לדרישה ונזף בחכם באשי והבהיר לו, כי 'חובתו לקים ולהקים האמת על מכוונה'. אך אלישר המפוחד, ביקש לחזור בו מן הדברים עליהם כבר חתם, ושלח בעצמו מברק לברזילי בו הוא נתבקש להחזיר לו את ההצהרה.⁸⁴

בן-יהודה נסע ליפו ושיכנע את אחי 'בני משה' שאסור לעכב את פרסום ההצהרה וזו התפרסמה, לבסוף, במלואה בהצפירה ובהמליץ כ'הודעה פרטית' מטעמו של אחד-העם. אולם, ריבלין וראשי 'ועד כל הכוללים' לא וויתרו; הם הצליחו לאנוס את אלישר להנפיק להם את נוסח ההצהרה שמסר לידי ברזילי, ופינס, שקיבל עליו להיות מנסחם הרשמי, אף כי בעילום שמו, ערך כתב סניגוריה על ריבלין, כדי שיעמוד מול מאמריו המרשיעים של אחד-העם.

כשנדפס מאמרו של אחד-העם בהצפירה ובו גרסתו של החכם באשי, עטו עליו ריבלין וכת דיליה 'להכחיש ספור הדברים שבאו שם'. במכתבו אל ברזילי העריך בן-יהודה, כי נוכח ההתפתחות הזאת, אלישר לא יעז למסור לבית הדין הצהרה בכתב, ומשום כך הציע לפנות אל עוזר המתורגמן שלמה תגר כדי לקבל את גרסתו על השתלשלות הדברים שישמשו הם כראיה שאין בה ספק. רק משנודעו לבן-יהודה עמדתו ההחלטית של הברון לשחררו בכל מחיר ומאמציהם של עושי דברו, שייד ופרנק, הוקל לו מאד ובמכתבו ציין בפני ברזילי כי 'לפי דברי הטוען שלי שם, יש תקוה'.⁸⁵

83. הנוסח הזה נדפס בהצפירה, 81-82 ("ג ניסן תרנ"ד) ובעיתונים נוספים. מאמרו הנ"ל של אחד-העם, בהצפירה, 279 (כ"ו טבת תרנ"ד). הציטוט עפ"י, י. קניאל, בבית האסורים, עמ' 109-108.

84. אב"י לאחד-העם, אד"ש תרנ"ד, אצ"מ, A35/16 (בנספחים, מכתב א'); נוסח דומה, אך לא זהה, נדפס אצל י. קניאל, בבית האסורים, עמ' 113-114.

85. אב"י לברזילי, אור ליום ב' י"ג אדר"ר תתכ"ה, 19 בפברואר 1894, אצ"מ, A25/40(118). יש לציין, כי בעקבות הפרשה הזו חלה התקרבות בין הנהגת 'בני משה' לבין שייד, ואולי גם פקידים אחרים, ועל פי עדותו של ברזילי זגם ענין בן יהודה קרב מעט הלבבות. ברזילי לאחד-העם, פורים, יפו תרנ"ד, אצ"מ, A35/5.

בן-יהודה ירד ליפו כבר ביום חמישי, כ"ב באדר תרנ"ד, לאחר שכשלו כל הניסיונות למנוע את נסיעתו ויצא לבדו בספינה לבארות [לביירות].⁸⁶ במכתבו אל ברזילי ביקש בן-יהודה למסור להאדון בינשטוק 'חן חן מקרב לבי בעד כל מפעלו, ובקשה להוסיף חיל'. במשפט מוסגר הוא הוסיף: 'אף מקוה אני כי אתם לא תמסרוני למלכות בעד הדבור הזה להוסיף חיל שנמלט מפני'.⁸⁷ הערעור נדון בכ"ד באדר (יום שישי, 2 במרץ 1894) והזיכוי ניתן בכ"ט ב (7 במרץ).

מערכת המשפט העות'מאנית, מוכת השחיתות, לא עמדה מול הלחץ הדיפלומטי הכבד שהופעל עליה והשוחד שהושם בכליהם של השופטים, וודאי שלא נדחה.⁸⁸ בן-יהודה וחותרו זוכו מכל אשמה, עונשיהם בוטלו ובכלל אלה סגירת העיתון. את ההודעה על זיכוי שיגר בן-יהודה במברק ביום 6.3.1894 בשעה חמש ומחצה אחר הצוהריים אל יחזקאל סוכובולסקי, מנאמני אחד-העם ביפו בזו הלשון: ZAKAI.⁸⁹ כעבור זמן, בניסן תרנ"ד, שלח בן-יהודה לתומכיו מכתב מודפס ובו הודה 'ברגשי חן חן והכרת טובה [...] לכל אשר השתתפו בצרתי ויחישו לעזורי עזרה גשמית ורוחנית' ובין מקבלי מכתבו גם 'החכם השלם סופר נעלה האדון אשר גינזבורג "אחד העם"⁹⁰.

הפרשה וספיחיה האדירו את שמו של בן-יהודה ובכתבי עת שונים התפרסמו רשימות אודותיו, מאמרי הערכה ותמונותיו.⁹¹ אולם, סיומה של הפרשה לא שם קץ למאבק התרבותי החריף שניטש בארץ-ישראל בשנים תרנ"ד-תרנ"ה, שסחף לתוכו אישים וחוגים גם בחו"ל. חרושת של שמועות ודוניות נגד בני חוגו של אחד-העם איימה להחריף את המצב, ולהעמיד את חייהם בסכנה. כזכור, אסר אחד-העם על חברי המסדר ביפו להגיב על הדיבות הללו ועל ההלשנות, וגם תבע מהם שלא לציין את שמו או את כינויו 'אחה"ג' [אחינו הגדול] על גבי המכתבים אליו ובפרוטוקולים, ושלא יכתבו על התארגנויות כלשהן, שמא יעמידו גם את חייו בסכנה. הוא ביקש מהנהגת המסדר לפנות אל בן-יהודה, שהוא יפריך בהצבי, שחידש את הופעתו בטבת תרנ"ה, את דברי הבלע האלה 'בראיות ברורות (אשר נקל לאספן חבילות חבילות) ולשלוח הגליון לפה באיזו אכסמפלרים'. אחד-העם גם הציע למסור לבן-יהודה מכתבים ששיגרו האחים ט

86. א. כהן-רייס אל ברזילי, ח' בטבת תרנ"ד, אצ"מ, A25/31/139. עפ"י עדותו ניסו גורמים שונים למנוע את נסיעתו של אב"י לביירות.

87. אב"י לברזילי, ח' בטבת תרנ"ד, אצ"מ, A25/31(138).

88. בזיכוי של בן-יהודה 'שיחק כאן צלם השליט הנצחי, הטבוע על פני מתכת מצלצלת ומבריקה'. הלל יפה אל בן-עמי, 13.3.1894. דור מעפילים, עמ' 87.

89. המברק מביירות ומספרו 1197. אצ"מ, A192/1151. וראו: בית הלוי, 'מכתבים מא"י', שנה ב, גיליון ה ('אד"ש תרנ"ד), עמ' ז.

90. המכתב באצ"מ A35/16.

91. לוח אחיאסף לשנת תרנ"ו (ג) ווארשא תרנ"ה, לוח התמונות ומאמרו של יח"ז (זגורדצקי), ר' אליעזר בן-יהודה, עמ' 321-323.

[טפליצקי?] אל רבניצקי המסביר את התקפתם על הפרדס, שסירב להדפיס את מאמריהם, כדי 'שיבדח בהם דעת קוראיו כאוות-נפשו'.⁹²

באביב תרנ"ה ניסח פינס חרם נגד 'בני משה', וקרא לציבור 'להבדל מהאגודה הזו' ו'לבלי מסור לידם שום משרה ופרנסות של צבור'.⁹³ לשיאן הגיעו העלילות כשהוכרזו כאילו מטרת 'בני משה' 'ללמד את בני יהודה קשת למען כאשר יגדלו ימרדו באלהים ומלך'.⁹⁴

נוכח שמועות הכוזב הללו ומשמעויותיהן החמורות, הורה אחד-העם להנהגה ביפו (ינואר 1895), לאחר שנים של היסוסים, להרוס את 'החומה הסינית' ולשנות את מעמד 'בני משה' 'מאגודה מסותרת למפלגה גלויה', ולחשוף את מהותו של מסדר הסתרים לידיעת הציבור.⁹⁵ פנייתם לעורך המליץ, שיפרסם את עקרונות המסדר נדחתה, והמשימה הוטלה על בן-יהודה שפרסם בהצבי את 'הכחשה ומודעה' שבה נודע לראשונה, באופן פומבי, דבר קיומה של האגודה כ'מפלגה גלויה אשר שמה על נסה אהבת ישראל' ומטרותיה, ובתוך כך הדפו את העלילות שתלו בה.⁹⁶

באותם ימים דחק בן-יהודה בחבריו לפעול באמצעות אחד-העם להשגת היתר להפצת הצבי ברוסיה, והם נענו לו ברצון. במענה לפנייה בדבר השתדלותו להשגת רשיון להפיץ את הצבי ברוסיה, דיווח אחד-העם לאנשיו ביפו שניתן להשיג רשיון להאור, אבל להצבי לא יתירו. אחד-העם גם הציע שבן-יהודה יפנה אל הסופר והרופא ד"ר יהודה כצנלסון [=בוקי בן יגלין] בעניין זה.⁹⁷ כעבור ימים אחדים הודה בן-יהודה לאחד-העם, על פרסום דבריו הנלבכים עליו במאמר בהמליץ ודיווח לו על מכתבו ליהודה כצנלסון. למיטב ידיעתו, דווקא האור הוגש לצנזורה ע"י שונאיו, אך עד עצם היום הזה לא נאסרה כניסתו לרוסיה באופן רשמי, ועל הצבי וודאי שלא נאסרה הכניסה (נספחים, מכתב ב'). כעבור חודש ימים נתקבלה תשובה שלילית מפטרבורג ואחד-העם הודיע להנהגה ביפו לאמור: 'שאלת "הצבי" נפתרה לרעה' והאשם בכך הוא בן-יהודה בעצמו, על שבין הגיליונות ששלח למבחנו של הצנזור, נמצאו דברים מתוך ספרו של לאאקי האנגלי (הספר הזה אסור ברוסיה)'. ספרו של לקי (Lecky) כמו

92. אחד-העם אל הנהגה ביפו, כ"ד אדר תרנ"ה, אגרות א, עמ' 80-81. אחד-העם אל הנהגה ביפו, שם, כ"ד בניסן תרנ"ה, עמ' 83. ראו מכתב ג, הערה 1.

93. ישי ארנון, משנתה ופועלה של אגודת 'בני משה' בארץ-ישראל, תרמ"ט-תרנ"ז, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן רמת גן, תשמ"ג, נספח ה' (אצ"מ A109/3).

94. אב"י, 'דברי ימי השבוע', הצבי, 14 (כ"ה ניסן תרנ"ה); כן ראו: אחיטור'ב (אייזיק בן טובים), 'מעשי עשו', הבעלת, 32 (כ"ג באייר תרנ"ה).

95. אחד העם ל'בני משה' ביפו, כ"ד באדר תרנ"ה, אגרות, א, עמ' 75.

96. 'הכחשה ומודעה', הצבי, 15 (ב באייר תרנ"ה, 26.4.1895).

97. אחד-העם אל בני משה ביפו, ב' באייר תרנ"ה, 26.4.1895. בהסל"א 40791/1916. לא נדפס באגרותיו.

גם דעותיו הלאומניות, היו חשודים בעיני השלטונות הרוסים, מה-גם שלקי, שנבחר באותה שנה לפרלמנט, היה בין אלה שסירבו להעניק לאירלנד שלטון בית.⁹⁸

בהזדמנות זו גילה אחד-העם את דעתו על הסיבה שגרמה גם למעצרו של בן-יהודה בתרנ"ד ואף נזף בו על חוסר זהירותו גם במקרה זה: 'קצרה בינתי מהבין, איך לא שם ב"י [בן-יהודה] לבו לדבר פשוט כזה וכועס אני מאוד על אי-זהירותו, אשר היא שמסרתו למלכות בירושלים והיא שמה לאל תקותנו ועמלנו עתה. אוי לנו, כי קלות-דעת מושלת בכל מעשינו ואיש אין'.⁹⁹

באותה שנה התגברו מחושיו של אחד-העם והוא צפה את קצו הקרב והחליט להוריש לדורות הבאים את עיקרי משנתו הסדורה ביחס ליהדות ולגורל העם היהודי, ובאביב תרנ"ה פרסם רבניצקי את קובץ מאמרי אחד-העם בשם על פרשת דרכים. בהגיע הקובץ אל שולחנו של בן-יהודה, הוא מיהר לגמול לו על השתדלותו ועזרתו ותיאר אותו כמי שקנה לו פרסום וזכה ליוקרה מרובה, 'אך כמו שזכה הסופר המציין הזה לפרסום ולכבוד בשנים מעטות, כן, בגלל דעותיו החדות החדשות בספרותנו, זכה להתנגדות גדולה מצד הקנאים'. הוא נחלץ לגונן על אחד-העם וטען, שרוב מתקיפיו כלל לא קראו את כתביו והתנגדותם מתבססת על השמועה בלבד. למען אלה טוב עשה המו"ל שפרסם את הקובץ החדש 'לפחות ידעו בעד מה להלל ובעד מה לחלל'.¹⁰⁰

היחס לתחיית השפה העברית

זמן קצר לאחר שנוסדה בירושלים האגודה 'שפה ברורה' (אלול תרמ"ט), שיגרו אחד-העם, וחבריו מכתב ברכה לראשי האגודה בירושלים לאמור: 'דבר גדול עשיתם אחים: היו בטוחים, כי טובי עמכם וראשיהם שם יתנו לכם יד עזרה [...] על המסלה אשר סללתם לכם, – לכו והצליחו ויהי נועם ד' עליכם [...] והיה בתת ד' ושפתנו תשוב לתחיה ואחרי בלותה תהיה לה עדנה, אז דור לדור יביע אומר וינשאו זכרונכם'. החברים נדבו עשרה רובל כסף והבטיחו 'לא נעמוד מנגד וכל אשר יהי' ידינו לעשות – נעשה'.¹⁰¹ אחד-העם וחבריו אגודת 'בני משה'

98. הצבי במדרו, 'פרי קריאה' (גיליונות 10-7) מתח ביקורת על ספרו של ההיסטוריון האנגלי וויליאם אדוארד הרטפול לקי (Lecky) *History of rise and influence of rationalism in Europe* (1895).

99. אחד-העם אל ב"מ ביפו, אודיסא, כ"ז תמוז תרנ"ה, איגרות, א, ת"א תשט"ז, עמ' 88.

100. הצבי, 29 ("ב"ב אב תרנ"ה).

101. מכתבם בחתימת א. גינצבורג וי"ג חבריו נדפס בהצבי, 7 (ח' באדר תר"ן). ב'הודעת ועד המרכז לחברת "שפה ברורה" לששת החדשים הראשונים, מחדש אלול תרמ"ט עד אדר

הצהירו מראשית דרכם על מחויבותם לשפה העברית והכירו בחשיבותה כהשפה הלאומית. ברשימתו, 'על פרשת דרכים' – 'נסיון שלא הצליח', ציין אחד-העם בתקנות האגודה (סעיף ה), לאמור: 'שפת האגודה היא שפת עבר, על כן אין מקבלים אלא יודעי ספר ולשון עבר',¹⁰² אך החברים היו חלוקים ביניהם על אופני חידושה ועל הדרכים להנחלתה. אחד-העם התנגד לייסודן של האגודות האחיות ל'שפה ברורה' שנוסדו בחו"ל, ודחה את ההזמנה להשתתף כחבר באגודה שישד י"ל דווידוביץ (בן-דוד) באודסה. הוא סבר אז שהדרך הנכונה והיחידה להנחיל את השפה העברית ולהפיצה היא בחינוך הדור הצעיר. דווידוביץ שנפגע מסירובו, הטיח באחד-העם ובחבריו שאין הם מחשיבים את תחיית השפה והפיץ שמועה כאילו אחד-העם 'כותב בחדרי חדרים מאמר פילוסופי-סוציולוגי נגד בן-יהודה והשפה חיה וברורה שבדה בלבו, באשר אין היא לא חיה ולא ברורה'.¹⁰³ בתגובה להאשמות אלה וכדי לנקות עצמו מהן פרסם אחד-העם, עורכו הנסתר של כורת, ביטאונם של חובבי ציון (= 'בני משה'), את מכתבו של ש' האלקשי (זלמן אפשטיין), 'שלום! (לכבוד אגודת "שפה ברורה" בירושלים)'. אולם, כבר במאמרו של יהושע חנא רבניצקי באותו כתב-עת, 'שפה ברורה ונעימה', נמתחה ביקורת על הצבי ועל בן-יהודה ש'ברצותו להורות דרך למרחיבי השפה, יפריז פעמים רבות על המדה מאד...'¹⁰⁴ ואילו בן-יהודה, שנפעם מן התמיכה הציבורית הזו ותלה בה תקוות רבות, פנה במכתבו אל חברי 'בני משה' בכינוי, 'בעלי הכורות'.¹⁰⁵

חסידיו של אחד-העם, ובכללם אלה שבארץ-ישראל, גם הם לא גילו מחויבות אישית מוחלטת לשפה העברית. אמנם ועד ההנהגה ביפו החליט ש'התקנה הראשונה, לבלי קבל חברים שאינם יודעים שפת-עבר בתקפה עומדת, מכאן זכר לקיום ההבטחה שהבטיחו החברים – המעטים שאינם שומעים עברית – ללמוד את השפה הזאת'.¹⁰⁶ אולם כנגד הדברים הללו, דחו אותם חברים את הדרישה להשתמש בדיוניהם בעברית וכיכרו להשתמש

תר"נ, עמ' טו, נמנו 'הא' אשר גנובורג, לוינסקי וכו' מאודיסה' שתרמו 145 גרוש. המסמך במכון מוזיא בירושלים.

102. כתבי אחד העם, עמ' תל"ט. לעומתו ניסח אוסישקין את הצעתו לתקנון (תר"ן) וציין בו: 'חבר לב"מ יוכל להיות רק איש אשר [...] יבין לפחות מעט שפת עבר'. א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 248.

103. ש' בן-דוד, 'אודיסה העברית בשנות השמונים', הארץ (2.4.1929). עפ"י, יוסף גולדשטיין, אחד-העם (לעיל, הערה 11), עמ' 114. על בן-דוד ובשמו המחתרתית קיבריק, (1855-1898) ששימש מורה פרטי בבית גינובורג ראו: כתבי אחד העם, פרקי זכרונות, עמ' תפז-תפח וכן, שם, עמ' תסט-תע.

104. י"ח רבניצקי, 'שפה ברורה ונעימה', כורת, חוב' א, אדעסא תר"ן, עמ' 32.

105. גלויה מאב"י אל יהושע איזנשטדט-ברזילי, ד' בשבט תר"ן. בהסל"א, אוסף שבררון.

106. 'החלטות ועד ההנהגה', סעיף ה'. האספה הכללית יפו תרנ"ד א' צ"מ, A35/5.

באידיש השגורה על פי כולם, כי 'הדבר יכול לגרום הפסד מרובה למטרתנו הקדושה', אך קיבלו עליהם 'לשום שפתנו לשוורת בבית'.¹⁰⁷

באותם ימים (תרנ"ג) נדרש אחד-העם לשאלת תחיית השפה וטען כי הרחבת השפה שרתה את הספרות כאשר זו האחרונה הוזנה מצרכי המחשבה. אחד-העם ביקר את העניות בתכניה של הספרות העברית, וגרס שכדי להחיות את הלשון, יש להחיות את קודם את הספרות. 'ואם רצונכם להחיות את הספרות', יעץ לסופרי ישראל 'להכניסו לתוכה מחשבות חיות סלסלו את המחשבה, והיא תרומם את הלשון'. לו כך היה, פסק אחד-העם, כי אז לא הייתה הלשון העברית 'נצרכת לעזרת "מרחיבים" מיוחדים שאין דוגמתם בעולם'. הוא נרתע מחידושי מלים שמקורם בעברות מונחים ומלים לועזיות, וברמז עבה כקורת בית הבד הוא מתח ביקורת על בן-יהודה וחבריו וטען, שבשום לשון בעולם 'לא נעשתה ההרחבה על ידי אומנים מיוחדים לכך ואף לא על ידי מדקדקים וחוקרי הלשון בכלל, כי אם על ידי סופרים גדולים' וכו'.¹⁰⁸

רבניצקי, עורך ביטאונם השני של 'בני משה' הפרדס, פרסם גם הוא מאמר וברוח מורו ורבו אחד-העם, תקף בחריפות את האגודות הללו בגולה, שתכליתן לקיים אספות רק כדי 'לדבר ותוך כדי דבור לחקוק את החדושים בעט עפרת על לוח – ואחרי כן יצאו ברכוש גדול'.¹⁰⁹

בחודשי התבטלותו מאונס עד טבת תרנ"ה, עסק בן-יהודה במרץ בחיבור מילונו ועלה בידו, בתמיכת כ"ח, להוציא לאור מחברת ראשונה ויומרנית. הוא שלח עותקים ממנה לבעלי דעה שונים בארץ ומחוצה לה וביקש חוות דעת עליה. בין המקבלים את המחברת היה גם אחד-העם, ששלח למחבר את חוות דעתו לאמור: אחרי התהלה הראויה לו בעד ספרו היקר באמת (אף כי לפי דעתי באיזה פרטים נתן לנו 'דעס גוטען צו פיעל' למשל בשמות המתיחסים) ירשני נא להביע צערי על כי (לפי שאשפוט על יסוד 'סמנים' שונים) נגש לפעולה גדולה ונכבדה כזו בטרם הצליח למצא מקור נאמן להוצאות הרבות הדרושות לזה באופן שיהי' בטוח שיוכל לגמר מה שהחל, מבלי לצפות לרחמי הקוראים העברים.¹¹⁰

מגמה זו – חיוב עקרוני ואדישות מעשית – לא נשתנתה במשך שנים וגם בבטאונם הספרותי המרכזי של חובבי ציון, השלח (השילוח), שנערך בידי אחד-

107. פרוטוקול חמישי, כ"ט שבט תרנ"ג. 'ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ ישראל', עמ' 17-18, אצ"מ, A35/59.

108. אחד-העם, 'לשאלת הלשון' (ד סיון תרנ"ג), (א), לוח אחיאסף לשנת תרנ"ד, עמ' 17-30. שב ונדפס בכתביו, עמ' צג-צז.

109. י"ח רבניצקי, 'תחיית ישראל ושפתו', הפרדס, חוב' ב, אודיסא תרנ"ד, עמ' 24.

110. הדברים הללו, כמו גם חוות דעתם של יוסף הלוי, אהרון קאמינקא וא"א הרכבי נדפסו בגיליון ז' של הצבי (כ"ח שבט תרנ"ה), עמ' כד.

העם (בשנים תרנ"ז-תרס"ב), תקפו 'סופרי אודסה', בני חוגו הקרוב של אחד-העם, שצעדו בנתיב שפילס להם, את 'מרחיבי השפה', ובלשונם 'מניחי השפה' ו'מחריבי השפה' בכלל, ונגד בן-יהודה וחבריו הירושלמים, בפרט.¹¹¹ בן-יהודה וחבריו, ניסו להדוף את הביקורות הללו ולהצדיק את חידוש המילים בארץ-ישראל, שבה, בניגוד לגולה, הלכו והתרבו מספר דוברי העברית, שזקקו למילים הללו.

עם צאתה לאור של החוברת הראשונה של השלח, מתח בן-יהודה ביקורת על 'תעודת השלח', כפי שניסחה אחד-העם. הוא קבל על ההחלטה המוזרה שלא להגיש לקוראים דברים מתורגמים וכך כתב, לאחר ששיבח את כתב העת הזה בכל פה:

ובכל זאת, הנאמר אמת? כל כך המטעמים היעודים לו גרירים מעוררים תאבון עד כי הרגש נרגיש כעין חנוך לבוא על "שר הטבחים" שלנו, העורך החכם, בטענות ותביעות למה הגביל את שולחננו ויסגירנו בתוך התחום? למה גזר אסור על יינם ושמןם של יתר האדם? מדוע יאמר להאכילנו רק מזון שלנו [...] ולא יגיש לנו לפחות פרפראות [...] מחוץ לתחומנו הצר.

גם על החלטת העורך שימעיט בפרסום שירה בהשלח חלק בן-יהודה. לטענתו, השירה היא המבטאת את הרגש ואת המיית הנפש, שיבשו בעם כתוצאה מדיכוי הממושך בשנות גלותו. גם אם 'הרוב בעמנו אינו מרגיש צורך גדול [...] בהשתפכות הנפש, הנה זה, לפי רגשנו, אחד המומים היתר מכווערים שלקינו בהם בגלותנו הנוראה, ולזה ביתר נצרכה לנו רפואה שלמה'. בשנות הגלות הללו, קבע בן-יהודה, 'מוחנו התחדד אך לבנו, נפשנו מה הצטמק'. הוא קרא לאחד-העם, השכלתן המובהק, לשנות את החלטתו ולהביא בירחונו החדש את שחסר באמת לעם 'את הלח, את האב, את הרעננות', ודרש ממנו לעודד השתפכות נפש אמיתית על 'הדר הטבע ונעם האהבה' ולהגיש לקוראיו 'שירה אחת, רכה, חמה, רגשית, המרככת את הנפש, המרימה לפחות לרגע אחד על באנאלות החיים ושפלותם'.¹¹² כעבור שבועיים, לאחר שראתה אור מחברתו השנייה של השלח, מצא לו בן-יהודה תנא דמסייע במיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ופרסם את מכתבו הגלוי לאחד-העם שבו תקף אף הוא את מגמותיו של השלח

111. "שיחת חולין (אני והקורא ועוד שלישי בינינו)", השלח, א, תרנ"ז, עמ' 286-291; י. קלוזנר, 'מרחיבי השפה' ומתנגדיהם, שם, עמ' 537-540; מרדכי בן הלל הכהן, 'לא-פרש', שם, עמ' 584.

112. 'השלח, מכתב עתי חדש', הצבי, 10 (כ"ט בכסלו תרנ"ז), עמ' מ.

ובטיעונים דומים. הוא הניח כי בארץ-ישראל תהיה הספרות העברית החדשה נטועה בנוף ותחיה בו את חייה הטבעיים ותשפיע רגש של אהבה.¹¹³ במאמר מוסגר נציין, שברדיצ'בסקי הודה: 'הנני מתנגד לו [לאחד-העם] בכל כחי בבית ישראל וספרתו, הנני מתנגד למחשבותיו, לתוצאותיו, לתולדותיו [...] הנני מבטל את דבריו, הנני הורסם וסותרם' וכו'. כעבור כשנה התפרסמו רשימותיו של ברדיצ'בסקי, 'דור ודורשיר' בלוח אחיאסף ובאחת מהן הוא ערך השוואה בין יחסם של בן-יהודה ואחד-העם אל המראות הנגלים לעיניהם בעמדם מול הכותל המערבי, שהם ביטוי לגישתם הכוללת: חורבן הארץ לעומת חורבנו של העם. 'ואת אשר ראה אחד העם בלילה ההוא, בחצות הליל, רואה אחד ממנהיגי הדור הציוני, בן-יהודה, יומם ולילה'. ברוח הדברים הללו שיבח ברדיצ'בסקי את בן-יהודה וביטל את דעותיו של אחד-העם.¹¹⁴

בן-יהודה חש שדבריו פגעו באחד-העם ומיהר להתנצל בפניו (נספחים, מכתב ד'). במענה למכתב ההתנצלות ששיגר אליו, הרגיעו אחד-העם וקבע כי דבריו לא חרגו 'מחוקי הנימוס ודרך ארץ', אך בדרך אגב, גילה לו על 'הערה מאתי, שבה דברתי קשות עם "הצב" על אודות ענין אחד שעשה עלי רושם רע מאד'.¹¹⁵ הכוונה למאמרו, 'חקוי של התבטלות' שבו מתח ביקורת חריפה נגד 'העתון הלאומי שלנו היוצא בירושלים'. לדבריו, הוא קורא בעיתונים הללו כששעתו פנויה ודעתו צלולה בחפשו בהם 'עקבות ה"שכינה" הלאומית, השורה על פרי הארץ [...] לשמוע, לפחות, הד מקולו של "הרוח הלאומי", השוכן בארץ בכל טהרתו'. אחד-העם גם לגלג על תרגום סיפור מצרפתית שנדפס בהצבי (גיליון כ"ז מיום ז' בניסן) 'אבל סימני תחיה אין בו כל עיקר'.¹¹⁶ אחד-העם מחה בכך נגד התבטלותה של התרבות העברית בפני זו האירופית, ותלה זאת בחסרנו של 'איזה ניצוץ של "עצמות לאומית" [...] והניצוץ הזה, טבע הענין מחייב, שנבקשהו קודם כל בחיים החדשים הצומחים ועולים לעינינו בארץ ישראל'. הוא הטיח בבן-יהודה, שהרבה לתרגם מן הספרות הצרפתית בעיתוניו, וטען שהנוטל את 'הזמה הצרפתית' מתכחש למחויבותו 'לרוח הלאומי הזה, שאנו

113. אב"י, 'קול מירושלם וקול מברלין', הצבי, 12 ("ג בטבת תרנ"ז), עמ' מח. על עמדותיו של ברדיצ'בסקי, גולדשטיין (לעיל, הערה 11), עמ' 22-223.

114. ד"ר מ"י ברדיצ'בסקי, 'דור ודורשיר', אחיאסף (ו) לשנת תרנ"ט, ווארשא תרנ"ח (1898), ללא מספרי עמודים. מן הראוי לציין שבכתבי ברדיצ'בסקי נשמטו השבחים שהרעיף על בן-יהודה, כנראה בעקבות הביקורת שנמתחה עליו בעניין זה. ב"ק, 'לוח אחיאסף' (בקרית), 'השלה, ד (תמוז תרנ"ח-כסלו תרנ"ט), עמ' 559. ראו מכתבו הכעוס של אחד-העם אל ברדיצ'בסקי, 13.7.1898 ובו גם על פרסמו מאמרים בהשקפה. אגרות אחד העם, כרך ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 108-109.

115. אחד-העם אל אב"י, 18.6.1897. אגרות אחד העם, א, ת"א תשל"ז, עמ' 226.

116. בגיליון הזה בעמ' קיט-קכ אחד מפרקי הסיפור הצרפתי "הגנובה" (פרק א' בהצבי, 12 ("ג בטבת תרנ"ז)), התרגום מאת יהודה גרובסקי?

מתגדרים בו [...] מימות משה ועד עתה' הניבול פה הזה 'בלשוננו הלאומית, בבירת ארצנו הלאומית, במכ"ע לאומי שבלאומים', פירושו 'שגם בארץ אבותינו עבדים אנו ברוח'.¹¹⁷

לצד ביקורתו החריפה שיבח אחד-העם את הצבי על 'מאמרים אחדים, אשר היו בעיני כמו הד החיים החדשים והטבעיים ההולכים ומתפתחים כעת בארץ אבותינו'. אין מדובר בפלפולי לשון 'הממלאים חלק גדול ממכ"ע זה', שהיו לאחד-העם לזרא, כיוון שהזכירו לו את הפלפולים ההלכתיים בחשכת הגטו. הפעם המאמרים הנזכרים הם 'על [...] נושא ממשי [...] על דבר --- הזבל'. [...] נושאים ונותנים בארץ-ישראל בהלכות זבל לשם חיי העולם הזה, הלכה למעשה'.¹¹⁸

בעקבות הארת הפנים הזו, מיהר בן-יהודה לשגר לאחד-העם גלויה ובה תינה בפניו את הבעיות הכרוכות ב'ניחוחו של הזבל' הזה, והתייחס לקשייו בהוצאתה לאור של ההוספה השבועית לעיתונו 'דברי עבודת האדמה' ו'האכר היהודי' (נספחים, מכתב ה').¹¹⁹ לדבריו, הבטיחו לו חובבי ציון תמיכה כספית כשם שתמכו בעבר בעיתונו של מאירוביץ הקולוניסט (200 פרנק), וה'ועד הפועל' ביפו כבר המליץ על תמיכה בפני הוועד באודסה והוא מבקש מאחד-העם להיות לו למליץ יושר ו'להודיעני אם יש תקוה לי הן כי ינתן לי הסכום'.¹²⁰ נראה היה באותם ימים שאלת המזל חייכה לעבר משפחת בן-יהודה הסובלת וסוף סוף הוכתרו בהצלחה מאמציהם לקבל רשיון להפצת עיתונם ברוסיה, אף כי בלא ציון שם העורך. בן-יהודה נחלץ לעריכתו של העיתון המיוחד לקוראי חו"ל, שיתן 'השקפה על עניני היהודים בארץ ישראל ויתר הארצות ועל כל שאלות הזמן. העתקת דברים מעתונים וספרות כללית', ושמו השקפה.

בר"ח טבת תרנ"ז (4.12.1896), הופיע לראשונה השקפה, שלא הייתה אלא, הצבי הירושלמי אך בלבוש שונה; תבניתו קטנה ומראהו נשתנה – מעיתון לחוברת – הושמטו ממנו הכתבות הפוליטיות הכלליות, עניני המדינות והתלגרמים.¹²¹

הופעתו של השקפה הייתה מלווה בחששות כבדים, שמא לא יעמדו השלטונות בהבטחתם ויאסרו את הפצתו ברוסיה וכסף רב ירד לטמיון. הדפסת השקפה נעשתה כמעט בתנאי מחתרת, שמא גילוייה של הקְזֵמָה טרם עת תגרום לביטולה. במצורף לגיליון הראשון של השקפה ששלח בן-יהודה ליודילוביץ,

117. 'ילקוט קטן', כתביו, עמ' רע-רעא.

118. 'סם החיים' (תרנ"ז), כתביו, עמ' רנד.

119. ההוספה הראשונה ראתה אור בגיליון 21, תרנ"ז.

120. אב"י לאחד-העם, י"ט תמוז תרנ"ז. בהסל"א 40791/129. נספחים, מכתב ג'.

121. חב"י ליודילוביץ, ה בטבת תתכ"ח, 10.12.1896, אצ"מ, A192/1160.

כתבה לו חמדה: 'שולחים לך מתנת חנכה את ההשקפה אשר נקוה תעבור דרך הצנזורה ואז – יהיו לנו מנויים למאות אם לא לאלפים. איש עוד לא ראה את ההשקפה וגם ממך נבקש לא להראותה לאיש פן יתודע הדבר פה ויכתבו לרוסיה טרם נקבל הרשיון'. בסופם של המאמצים, להם היה שותף גם אחד-העם (נספחים, מכתב ו'), הותרה הפצת השקפה ברוסיה.¹²² בן-יהודה בחר לו סוכנים בערים המרכזיות במרכז אירופה; בוורשה שימש סוכן ראשי בן אביגדור (שלקוביץ) ויהודה לייב אפל שימש סוכן העיתון בוויילנה.¹²³ כבר בצאתו לאור עורר ההשקפה ביקורות חריפות כמו זו של יוסף קלוזנר, ממקורבי אחד-העם, על כי 'השקפה מלאה בפלפולים מקומיים'. במענה למאמרו של קלוזנר, שפורסם בהצבי כתב בן-יהודה:

עניני היום, אשר להחיים פה [...] אינם קלי ערך, הענינים האלה הם מלחמת החיים פה הם עניני המדינה שלנו, אנו חייבים ואנוסים לעסק בזה ולטפל בהם; הם חלק מאותה העבודה הגדולה שאנו עובדים כלנו במעשה ליצר דור חדש, ברוח חדש בסגנון חדש שיאמרו לנו שירה חדשה לגמרה שירה מקורית.¹²⁴

ביקורתו של קלוזנר, כמו גם אלו של חבריו 'סופרי אודסה', נגד כל דבר ועניין שבן-יהודה היה מעורב בהם, היו לחלק בלתי נפרד מן ההווה התרבותית היהודית במשך שנים רבות. כבר בשנתו הראשונה של השלח הוא פתח במלחמה מרה ועקרונית נגד 'מרחיבי השפה' ופרסם מאמרים בגנותו של בן-יהודה. רשימתו של המתכנה, מ. בלשן ('י"ל קאנטור), שיצא נגדו מבלי לנקוב בשמו, ובשיר החותם את רשימתו הצולפנית במחדשי המלים החדשים, רמז לאמור: 'הוי עבד הריאקציה, עד מתי מאנת//לשמוע בקולי ותרדוף הבל וריק [...] האם בלסי-פיר שאתה לך תכנת//שהוא יליד המדה והשיק//תושע לשוננו? או אולי ב'ורגון שלך זרגנת// [...] וגם עברית פוריסטית, לא "כשמן קיק"// לשון הגמרא שבכרברזימיה נושנת// הלא במרחבית – העת...'¹²⁵ גם רשימתו של מרדכי בן הלל הכהן, באותו הגיליון, שמה ללעג ולקלס את חידושי המלים

122. חב"י לאחד-העם, 16.8.1897, אצ"מ, A43/27.

123. חמדה אל יהודה אפל, י"ז שבט תרנ"ז, 20.1.1897, אצ"מ, A9/72/4.

124. יוסף קלאוזנר, 'מה לכתוב (מכתב גלוי לסופרי ארץ ישראל)' (ב), הצבי, 41 (כ"ג תמוז תרנ"ז), עמ' קפט. תגובת אב"י, 'דברי ימי השבוע', הצבי, 42 (א' אב תרנ"ז), עמ' קצו.

125. במכתבו לדר"ר ל' קנטור (ליבוני), 1.11.1896. אין אחד-העם מוצא כל פגם 'בסגנון דברים שיהיו צריכים שינוי בהכרח'. משמע; אחד-העם הסכים עם ביקורתו החריפה כלפי בן-יהודה! אגרות, א, עמ' 122.

של בן-יהודה.¹²⁶ בן-יהודה וחבריו מחדשי המלים, לא נשאו חייבים והשיבו מלחמה לחורפיהם בהשלח, בהמליץ ובשאר כתבי העת ופרסמו את תגובותיהם בעיתוניו של בן יהודה הצבי, האור והשקפה.¹²⁷

בעד ונגד הציונות ההרצליאנית

א. הקונגרס הציוני הראשון

ככל שנחשפו לציבור היהודי עמדותיו של הרצל בסוגיות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות, כן גברה אליו הערצת בן-יהודה. הוא התקומם נגד הביקורות שהטיחו בהרצל אוהדי אחד-העם בביטאונם השלח, ממש כשם שזעם על ההסתייגויות שהעלו סופרי הביטאון כלפי רעיונותיו ומעשיו שלו עצמו.¹²⁸ בן-יהודה דחה את התבטאויותיו הקשות של אחד-העם שטען, בהתייחסו לקונגרס הציוני הראשון: 'אנו חובבי ציון שברוסיא, אין לנו כל סבה להתפעל ולהתרגש, ולהתפעל ה'תפעלות של עגל', שכן אין בו 'רעיונות חדשים, אלא אנשים חדשים בלבד', ואין הוא אלא, פרי בוסר.¹²⁹ ההסתייגות מהרצל וממהלכיו המדיניים, לא הייתה שונה בעיניו, במהותה, מהשתלחותו של השלח וחבורת 'סופרי אודסה' בו ובמפעלו הבלשני.

פעילותו המדינית של הרצל הלהיבה חוגים רבים בקרב הלאומיים היהודים בארץ-ישראל ובחו"ל, ובתוך זמן קצר התארגנה בירושלים חבורת תומכים נלהבת למנהיג וביניהם בן-יהודה, ששלחו לו מכתב תמיכה חם.¹³⁰ לעומתם, החלה להתגבש באודסה חבורה אפוזיציונית להרצל כשהבולט בהם הוא אחד-העם, שהתנגד להרצל מסיבות אידאולוגיות, שכן הרצל היה מדיני בכל גישותיו, אך גם מסיבות אחרות כגון: התייחסות מתנכרת ל'ועד האודיסאי', כתוצאה מאי-הבנתו את מצבם של יהודי מזרח-אירופה, וגם מסיבות אישיות.

126. אבי' חידש את המילה 'אפנה', שהחליפה את 'מורה', ואת המילה 'רצינות', שהזכירה למתנגדיו את ה'רצינוס', הוא שמן-קיק.

127. ראו סדרת המאמרים 'המלחמה על המרחיבים', הצבי, 35 ('א' סיון תרנ"ז); שם, 39 (ט' תמוז תרנ"ז) ועוד.

128. חב"י, חייו ומפעלו, עמ' 188.

129. ד"ר דוד צבי פרבשטיין, 'מדינת היהודים' (בקרית), השלח, גיליון א (תרנ"ז), עמ' 177-182. הציטוט מדברי העורך (אחד-העם), 'תשובה כללית', השלח, ב (ניסן-אלול תרנ"ז), עמ' 477-480.

130. י. לנג, 'בין בן יהודה להרצל – מציאות ובידיון (1896-1899)', הציונות, כרך כא (1998), עמ' 21-45.

בסוף יולי 1897 קיבל אחד-העם איגרת והזמנה רשמית להשתתף בקונגרס הציוני, אך בניגוד לאחרים הוא לא קיבל הזמנה אישית, אלא לאחר התערבותו של מרדכי (מרקוס) אהרנפרייז.¹³¹ אחד-העם הגיע לקונגרס שהתקיים בבאזל (1897.8.31-29) כעיתונאי ולא כציר ולכן לא נטל חלק בדיונים במליאה. למרות שלא הסתיר את חילוקי הדעות שבינו לבין הרצל ותומכיו, הוא פרסם בשובו, כי ראוי היה הקונגרס הזה 'להיכתב באותיות זהב זיכרון לדורות' עם זאת, הוא סיכם את עמדתו במלים: 'תשועת ישראל עתידה לבוא על ידי "נביאים", לא על ידי "דיפלומטים"'.¹³² גם בן-יהודה הוזמן להשתתף בקונגרס; שמו הוצע ע"י מנחם אוסישקין, אולם, הוא החליט שלא להיענות להזמנה שמא יבולע לו מידה התקיפה של הממשלה העות'מאנית, שאסרה כל ביטוי לאומי, והן מפגיעתו של תומכו, הברון רוטשילד, שלא ראה בעין יפה את יזמותיו המדיניות של הרצל. בן-יהודה ראה בקונגרס הציוני ובלשונו 'הכנסיה הגדולה' הגשמתו של חלום, וקיווה באמצעותו 'לצאת מתוך ארבע אמות של "חבת ציון" של היהדות הרוסית והגליצאית' – ציוניותם של אחד-העם ודומיו.¹³³

בין שאר הוועדות שהוחלט על הקמתן הייתה גם 'הוועדה הספרותית', שהוקמה למורת רוחו של הרצל, שחזר וטען, שלא כדאי לעורר שאלות טורדות אלה בשעה זו, וכשנהיה בארץ-ישראל, תיפתרנה השאלות האלה מעצמן'. מרדכי אהרנפרייז, ששימש מזכיר הקונגרס, ומסר את הדברים הללו מפיו של הרצל, יצא בעניין זה נגד נשוא הערצתו וכדי לרצות את אחד-העם.¹³⁴ אהרנפרייז ביקש למסד את הפעילויות התרבותיות והחינוכיות והתכוון במיוחד לכך 'שלימוד העברית יהיה חלק מחינוך הנוער', והציע לייסד אגודות בתי ספר עבריים שבהם 'הלשון העברית תשוב לתחיה בקרב עמנו'. דבריו אמנם זכו לתרועות של הסכמה, אולם כמו גם עניינים אחרים, גם עליה לא התקיים דיון 'מפאת השעה המאוחרת'. הוא הציע לקונגרס 'לבחור בוועדה לספרות עברית, כמחלקה ליד האכסוקטיבה' שתעסוק בייסוד כתבי-עת עבריים ותסייע בהפצת יצירות עבריות, תתמוך בסופרים עבריים ותעשה 'כל מה שיכול לסייע לשפה ולספרות העברית'.¹³⁵ שפ"ר [שאול פנחס רבינוביץ], שנכח בקונגרס דיווח לקוראי אחיאסף על הדרך המעליבה שבה נבחרו חברי הוועדה: בן-יהודה, אחד-העם, מרדכי אהרנפרייז, נחום סוקולוב ואהרן קאמינקא. 'הענין האחרון היתה

131. אחד-העם לעהרנפרייז, 8.7.1897; אחד-העם להרצל, 28.7.1897. אגרות, א, עמ' 234-235 ועמ' 246 (בהתאמה).

132. אחד-העם, 'ילקוט קטן', השלח, ב, עמ' 569-570.

133. חב"י, חייו, עמ' 140.

134. מ. אהרנפרייז, בין מורח למערב, ת"א תשי"ג, עמ' 73.

135. ח. אורלן (עורך), הקונגרס הציוני הראשון (בבאזל) – דו"ח סטינוגרפי, ת"א תשל"ה, עמ' 183-184, 207.

הספרות העברית ויותר נכון שאלות החנוך העברי ברוח עברי לאומי. הדורש בענין היה הד"ר עהרנפרייז, רב בדי'אקובאר (קרואציה) אך כבר נטו צללי ערב וזמן הנעילה הגיע, ולצאת ידי חובה בחרו ועד אשר יעסוק בשאלה הנכבדה הזאת והצעותיו ישים לפני הועד הפועל הנוסד ע"י הקונגרסיס'.¹³⁶

אלא, שחברי הוועדה ובהם בן-יהודה לא גילו חריצות רבה. במכתבו אל אהרן קאמינקא ציין מרדכי אהרנפרייז ש'עבודת "הועד העברי" תתנהג בכבודות. משלשת (!) החברים שנבחרו משתתפים עד עתה רק שלשה בעבודותינו. סוקולוב ובן יהודה לא ענו על מכתבי שכתבתי להם פעם ושתיים. כפי שכותב לי אחד העם, שתיתק בן יהודה אינה כ"הודאה", כי תלוי הוא בדעת אחרים. בכל אופן החלטתי שלא לפנות אליהם יותר'.¹³⁷ הוועדה הזו, כמו גם ועדות אחרות, נותרה רשומה על נייר הפרוטוקולים בלבד ולא פעלה כלל.

ב. הפולמוס סביב אלטנוילנד

בסוף חודש אפריל 1902 סיים הרצל את כתיבת הרומן המדיני שלו אלטנוילנד וכעבור חודשים אחדים הוא תורגם לעברית בידי נחום סוקולוב.¹³⁸ ספרו של הרצל, 'לא בשביל הציונים נכתב מעקרו', קבע אלכס ביין, 'אלא בשביל העולם. מטרתו הייתה להראות ולהוכיח, שהרעיון הציוני ניתן ליישום, ודבר התגשמותו עשוי להביא אושר גם לאנושיות כולה וגם ליהודים'. גם ליהודים שואפי האמנציפציה תהיה בו ברכה מרובה 'לאחר שהיהודים הנרדפים ימצאו להם מקלט בטוח בארצם'.¹³⁹ לא כך התייחס אחד-העם לחיבורו של הרצל. במאמרו, 'אלטנוילנד', הוא מתח עליו ביקורת חריפה ופתח בכך פולמוס מר. הוא ביטל את הנחות היסוד של הציונות המדינית – ההרצליאנית אחת לאחת; גם אם יתקבל הצ'ארטר המיוחל, ואחד-העם פקפק בכך, לא תפתר שאלת היהודים כלל וכלל. המדינה היהודית לא תוכל להכיל בתוכה, אלא כמות מוגבלת של יהודים, ומספרם של יהודי אירופה לא רק שלא יפחת, אלא, יגדל 'מספרם בגולה במדה

136 שפ"ר, 'מכתב לאחיאסף', באזיל ד באלול, לוח אחיאסף, ווארשא תרנ"ז, עמ' 361. אחיאסף הייתה הוצאה לאור של חברי בני משה, ובשנת 1896 היה לעורך ראשי.

137. אהרנפרייז לקאמינקא, 20.3.1898, אצ"מ, A147/33(1).

138. 1902 Theodor Herzl, Roman von Altnöland, Leipzig, תל-אביב, ספור מאת תיאודור הרצל, ווארשא האורגניזציה הרוסית תרס"ב.

139. א' ביין, תיאודור הרצל, ביוגרפיה, כרך ב, מהד' שנייה, ת"א תרצ"ט, עמ' 530. 'קלוזנר, האופוזיציה להרצל, ירושלים תש"ך, הפרק 'הויכוח מסביב לספרו של הרצל אלטנוילנד'; 'מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשל"ד; הפרק 'ספרו של הרצל 'אלטנוילנד' והפולמוס סביבו', עמ' 203-208.

ניכרת'. אחד-העם גם ביטל, בהזדמנות זו, את חיבורו של הרצל, מדינת היהודים כפתרון ריאלי לשאלת היהודים וקבע, כי הוא 'אוטופיה מפשטת מחוץ לזמן ולמקום' וכל כולו לא נועד, אלא, ולכל היותר, 'לקרב הדבר אל השכל'. אלטנוילנד, אליבא דאחד-העם, הוא ניסיון כושל להלביש את האוטופיה שבמדינת היהודים במונחים מעשיים. הוא הפריך את הנתונים שנמסרו בספרו של הרצל וניפץ לרסיסים את חלומם של אוהדיו מכל בחינה שהיא; מדינית ולאומית, דתית, חברתית, כלכלית ותרבותית. לדעתו, הרצל רואה לנגד עיניו האירופיות חברה של שותפים למטרות אקונומיות שהיא חיקוי אירופי נטול כל סממנים יהודיים. ואפילו לשאלת הלשון המדוברת במדינה היהודית העתידה 'אין אנו מוצאים בכל הספר תשובה ברורה'. בפשפשו בכל הביטויים הזרועים ברומן לא ניתן אלא להניח, שהשפה המדוברת שהרצל מציע תהיה לשונם של המנהיגים הציוניים – אשכנזית. האידאל המוצג בחיבור לא הפתיע את אחד-העם, שהרי הרצל, בעיניו, אינו אלא, 'מנהיג אשכנזי', הנגוע בליברליזם קיצוני ואנטי שוביניסטי, וכל כוונתו היא לשאת חן בעיני הגויים.¹⁴⁰ המאמר התוקפני הזה לא היה שונה במהותו ממאמריו האחרים של אחד-העם נגד הרצל ולא עורר עניין מיוחד. לדברי גולדשטיין, רק בפברואר 1903 נודע להרצל על הביקורת הקשה ה'שחצנית ולגלגנית' שמתח עליו אחד-העם והוא ביקש מנורדאו להגיב עליה.¹⁴¹

תגובתו של נורדאו בדי וולט (13.3.1903) ובתרגומה לעברית בהצפירה, הסעירה את הרוחות; לראשונה הואשם אחד-העם ב'קטגוריות', ב'בורות', ב'חוסר סובלנות וסבלנות', והוטח בו שהוא 'מאויביה בנפש של הציונות'. בין שהרצל נפגע מן הזלזול של אחד-העם ביכולתו הספרותית ובכושרו האנליטי, ובין שהוא חשש מהתגברות כוחם של אחד-העם ושל 'הפראקציה הדמוקרטית' בעקבות ועידת מינסק (1902), מאמרו זו של אחד-העם נתפרש כקריאת תגר על המנהיג הציוני ועל חזונו המדיני והוא עורר סערת רוחות עזה בתוך המחנה הציוני; בין 'המערביים' מצדדי הרצל לבין 'המזרחיים' – מתנגדיו המוצהרים. תגובתו של אחד-העם על מתקפתם של מקורכי הרצל המערביים עליו ובראשם נורדאו,¹⁴² עוררה סוף סוף את בן-יהודה, ששב זה כבר לערוך את עיתונו לאחר חודשי שהותו בחו"ל, להביע את עמדתו ולהכניס את ראשו בין שני היריבים הללו. את יריית הפתיחה שלו ירה בן-יהודה במדורו 'חדשות בספרות', ובו התייחס לעורכו החדש של השלח, יוסף קלוזנר, מחליפו של אחד-העם. אמנם

140. כתביו, עמ' שיג-שך.

141. י. גולדשטיין (לעיל, הערה 11), עמ' 299.

142. אחד-העם, 'החטא וענשו', הזמן, 22 (ט' בניסן תרס"ג). נדפס שנית בהשלח, כרך יא, חוברת ד. כתביו, עמ' שכ-שכג.

השלח במתכונתו החדשה 'לא יחליף את תכונתו האחד העמית', כפי שהצהיר קלוזנר, אולם הוא וודאי יהיה שונה מן הקצה אל הקצה, סבר וגם קיווה בן-יהודה.¹⁴³ אחד-העם הקים 'מחצת ברזל בין היהודיות לבין הכלליות', ואילו קלוזנר יהרוס את המחיצה המיותרת הזאת, 'ויפתח את ביתו לרוחה לכל דעה לכל הטוב והיפי שבספריות כל העמים'. לדבריו, אחד-העם פסל את הפואיזיה, ואילו קלוזנר 'חשב את הצורה הפיוטית לכח רוחני עצום'. בקצרה, סיכם בן-יהודה: 'במקום מי השלח הלכים לאט' של אחד העם, אמר העורך [קלוזנר] לתת לנו מי נהר עצומים ורבים'. בדברי פרידתו מן השלח הודה אחד-העם בירידתו של כתב העת ועתה מייחל בן-יהודה שהשלח יהיה 'הקבץ הספרותי הנצרך ליהודים באמת'.¹⁴⁴ הוא ודאי קיווה שבהשראת יוסף קלוזנר ימתן הביטאון הזה את האיבה להרצל וגם את התקפותיו עליו, על בן-יהודה, ועל מפעליו הלשוניים.

ביקורת ישירה על ספרו של הרצל, ארץ חדשה הישנה, מתח בן-יהודה במדור 'בת קול מהעתונים', ובו ניסה להתייחס אל הספר באופן 'אובייקטיבי'. הוא טען, שהרצל בדה מעשה 'שיהיה' עשרים שנה לאחר קבלת הרשיון 'ויציר בברותה זו דמות דמונית מהצבור היהודי השב לארץ מולדתו ברצונו של השליט העות'מאני'. לדעתו, לא נועד חיבורו של הרצל, אלא 'לשכך אזני קטני אמונה'. הרצל ביקש בספרו 'לענות על טענות איך אפשר?' וזוהי כל מהותו הפנימית של הסיפור. הרצל התגלה בעיניו כסופר רב השראה ובעל כשרון גדול שהצליח ליצור מציאות מופלאה 'המולידה בלב הקורא הרגשה כמעט ממשית של מעשה מהמציאות'. ובאמת, בסיומה של ההקדמה שהקדים הרצל לברותה שלו הוא כתב: 'אם אתם רוצים, הרי זה מעשה שיהיה. אבל, אם אינכם רוצים, אין זו אלה בדותה'. אולם, לצד ההרגשה של ממשות המעשה, הלין בן-יהודה כלפי הסיפור והודה, כי מתעוררת בו 'הרגשה לא נעימה, מדבקת, מכבדת עליך כסיוט רע' והסיבה לכך היא, שהציבור המתואר בחיבורו של הרצל 'אינו טבוע כמעט בשום חותם יהודי, ועוד פחות בחותם עברי'. 'הרגשה לא נעימה זו הרגיש כל מי שקרא את "ארץ חדשה הישנה", ואף סופרים לא יהודים [...] העירו על זה'. הרצל לא הפנים, אפוא את מסקנתו של בן-יהודה, שאין[נ]מת ישראל על אדמתה איננה טבעית אלא בהיותה מדברת עברית. כל זמן שרעיון תחית אמתנו איננו אלא דמיון מפשט, יכול הוא ליל נבלום (ההדגשה שלי) וכיוצא בו לדמותה לו מדברת צרפתית, גרמנית [...] הוטנטוטית, ויכולים הם המתעממים שלנו לזמר בשבחו של הז'רגון ולפארו בכנוי "לשונונו הלאמית". משום כל אלה

143. 'קלוזנר, 'מגמתנו', השלח, יא (תרס"ג). תגובת אחד-העם במכתבו אל העורך, שם, עמ' 12.

144. השקפה, 22 (י"ד אדר תרס"ג), עמ' 173-4.

תחושה של זרות ממלאה את הנפש כאילו אין מדובר באמה, אלא 'כוי, אספסוף. ואלמלא לא נוצר הספור [...] אלא בשביל הרגשה זו, – דיו'. מכאן ואילך נפרע בן-יהודה מאחד-העם אשר העז להעביר את חיבורו של הרצל תחת שבט ביקורתו 'וידקדק בו דקדוקים כמו לו היה זה לא ציור דמיוני אלא תכנית מדיקה להלכה ולמעשה'.

אחד-העם לגלג גם על חזון השפה של הרצל במדינת היהודים וכך כתב: 'כלל אין אנו מוצאים בכל הספר תשובה ברורה על "שאלת הלשון" [...] אבל מתוך רמזים שונים [...] אפשר ללמוד כי ההמון [...] משתמש בזרגון האשכנזי [...] והמשכילים – בלשונות אירופא, ביחוד באשכנזית, שהיא לשונם של המנהיגים...'¹⁴⁵ בהתייחסו לדברים הללו, הטיח בו בן-יהודה בכעס: 'אחד העם, פחות מכל איש אחר רשאי לתבע לשון עברית מדוברת כיון שהוא עצמו מזלזל בערך הדבור בעברית בהווה; ובאותה קורת רוח ש"אחד העם" מוצא בכל פעם שהוא מהרס ומחריב איזה דבר קרר את דעתו בלגלוגים על הציונות המדינית'.¹⁴⁶ בן-יהודה לא הזכיר את השערורייה שליוותה את נאומו של אחד-העם בוועידת ציוני רוסיה במינסק, שעה שחרף התנגדויות רבים מן הנוכחים, הוא התעקש לשאת את דבריו ברוסית ולא בעברית. מדיווחה של חמדה עולה, שאחד-העם גרם למהומה משום שאמר, בין השאר, 'כי ארץ ישראל לא תוכל להיות לעולם אלא מרכז רוחני קטן'.¹⁴⁷ זו גם הסיבה, לדעת בן-יהודה, שנורדאו לא יכול היה עוד להתאפק ותקף בלא רחמים את אחד-העם, ואילו תלמידיו הצדקנים של אחד-העם יללו בעיתונים 'את רבנו דקר'!. במאמר נוסף, שיצא מתחת ידיו בימי הסער ההם, נחלץ בן-יהודה לעזרת נורדאו במאבקו באחד-העם. הוא תיאר את אחד-העם כעבד העריצות, שאין בו רגשי חירות אמיתיים ושכל חקירותיו ועיוניו, הם פטפוטי מלים. הפגיעה באחד-העם הייתה גם פגיעה בחסידיו, יהודי רוסיה, שנעלבו מנורדאו – 'העולב המערבי'. הם פרסמו נגדו מאמרים ארסיים שבהם ביטלו את נורדוי ואת 'סופרותו' כקליפת השום. אך גם במרכז המערב – בברלין קמו סניגורים לאחד-העם, שקינאו לכבודו הנרמס. הללו, לדעת בן-יהודה, אינם מכירים כלל את אחד-העם ובקושי קראו שנים שלושה ממאמריו בתרגום לגרמנית, אף ערכו לו אגרת תנחומים... בכך השיג נורדוי למוד המלחמות את מטרתו; כל רצונו של נורדוי, טען בן יהודה, היה

145. 'אלטניילנד', כתביו, עמ' שי"ז.

146. 'השקפה', גיליון 26 ('ג בניסן תרס"ג), עמ' 208-209.

147. 'השבוע', 'השקפה', 36 (כ"ט אלול תרס"ב). על השערורייה במינסק דיווחה חב"י כעבור שנים ברשימה בכתב יד 'מנחם בן משה – קטע מהזכרונות' (על אוטישקין). אצ"מ, A43/84; חב"י, 'ועידת מינסק', 'הד ירושלים', 17.10.1941. ראו: מרדכי נורוק, 'ועידת ציוני רוסיה במינסק אלול תרס"ב – אוגוסט (ספטמבר), ירושלים תשכ"ג.

לפגוע אנושות 'בה' ציוניות הרוחנית", שהוא, נורדוי חושב ולא בלי יסוד, לסכנה להציוניות המדינית [...] ולהכותה פעם אחת מכה אשר לא תרפא ממנה'. המכה שהנחית נורדוי על הציונות הרוחנית מבית מדרשו של אחד-העם הייתה לדעת בן-יהודה 'פשוטה, גסה, אך עצומה'. גם אוהדי אחד-העם יודו שביקורתו על ספרו של הרצל 'לא היתה בקרת לשמה', כי אם ביקורת של איבה לציונות המדינית בכלל. ואכן, כמי שהוציא עצמו מן הכלל, אין הוא צריך להתפלל על שנורדוי הכה את שיניו. נורדוי מנוסה וחרף לשון והוא שכנה את אחד-העם 'פרוטסט רבינר' בלי אצטלא דרבנן. שלדעת בן-יהודה היא 'מטבע מצינה מאד'. הוא גם נדרש לתגובתו של אחד-העם למאמרו של נורדוי, 'החטא וענשו' (שנדפסה בחמשה כתבי עת: השלח, הצפירה, West und Ost, הזמן וסחוד). אחד-העם תקף את נורדוי שהאשימו כאילו כינה אותו 'רב שונא ציון'. בן-יהודה, שהתייצב לצדו של נורדוי, טען שכוונתו בכינויו של אחד-העם היא שהוא כאותם רבנים גרמנים שפרסמו לפני שנים אחדות מחאה נגד הציונות המדינית בשם רעיון רוחני – היות העם 'אור לגויים'. גם אחד-העם כמותם, טען נגד הציונות המדינית בשם רעיון הציונות הרוחנית. 'הכל יודעים', כתב בן-יהודה, 'כי ציונות לא מדינית איננה אלא אחיזת עיניים [...] וידעו כל הציוניים כי אין בין הציוניות הרוחנית ובין מלאכות היהדות להיות אור לגויים – אלא השם בלבד'.¹⁴⁸

הסערה במחנה הציוני מצאה את ביטוייה במרבית העיתונים היהודיים ברחבי העולם ורבים, גם בתחום המושב, הודו לנורדוי על שהסיר את המסווה מעל פניו של אחד-העם. אך גם לאחד-העם קמו מגינים להסיר את הרפס שהוטל בו, והיו גם שהבינו כי הכרח לפשר בין הצדדים שאם לא כן, צפוי אסון גדול לתנועה הציונית. אחד-העם, שהעריך מאד את נורדאו עד עתה, נפגע מאד ממאמרו והחליט להגיב 'לעלבון האמת שנזדקפה באותו מאמר מבהיל'.¹⁴⁹ בן-יהודה מתאר את אותם עיתונאים ברוסיה המסכימים כי ביקורתו של אחד-העם על ספרו של הרצל 'היתה בקרת של איבה והתנגדות לראש הציוניות'. היחלצותו של בן-יהודה לימין הרצל ונורדאו לא נועדה לגונן על אלטנוילנד, שהרי הוא עצמו היה חדור בהכרה ובידיעה שהשגת הצ'ארטר הוא חלום חסר סיכוי, ממש כפי שהאמינו בכך ציוני רוסיה. למעשה, צריך היה בן-יהודה לשלול את הספר ובוודאי את ההנחה שעמדה בבסיסו, אולם לא כך היה; איבתו העמוקה לציוניות הרוסית ובמיוחד לזו שנתגבשה סביב אחד-העם באודיסה,

148. [ק]נאת סופרים, השקפה, 29 (י"א באייר תרס"ג).

149. אגרת לקלוזנר, עפ"י י. גולדשטיין, אחד-העם (לעיל, הערה 11), עמ' 303.

גברה על יושרו האינטלקטואלי, וכיסתה על חטאיו של הרצל כלפי שפת המדינה הבדיונית.

ג. הפולמוס סביב הצעת אוגנדה

בן-יהודה היה אחד מנאמניו הקנאיים של הרצל בארץ-ישראל ותומך נלהב בהצעת אוגנדה. בהזדמנויות שונות בעבר, משהתברר לו כי אין כל סיכוי לכינונה של מדינה יהודית בארץ-ישראל, הוא הטיף למציאת טריטוריה כלשהי שתשמש ארץ מקלט ליהודים הנרדפים. הוא האמין שבהקמתה של יישות מדינית ליהודית, ישתפר מעמדם של היהודים בעולם, האנטישמיות תפחת והרדיפות והפוגרומים יתמעטו ואף יעלמו. מיד לאחר הקונגרס השישי, 'קונגרס הבוכים', שבו עלתה לדיון ההצעה הבריטית בדבר התיישבות יהודים במזרח-אפריקה, ובסופו הוחלט לשגר משלחת לבחינת התנאים בחבל הארץ המוצע, החל בן-יהודה במסע שיכנוע רחב לקבל את ההצעה. הוא העמיד את עיתוניו כשופר למהלכו המדיני של הרצל, וניהל בהם מסע תעמולה נמרץ והתפלמס עם כל אלה שתבעו לדחות את ההצעה ובעיקר עם אושיסקין ו'ציוני ציון' ברוסיה, שהצהירו על נאמנותם הבלעדית לארץ-ישראל והפכו אופוזיציה להרצל ולתוכנית אוגנדה. חלק מרשימותיו בזכות המדינה המוצעת שפורסמו בהשקפה, קיבץ בן-יהודה לחוברת בשם המדינה היהודית (וורשה 1905) והיא הופצה בין הציונים הטריטוריאליסטים בחו"ל, גם כתגובה למחברתו של מנחם אושיסקין, הפרוגרמה שלנו.

אחד-העם הדיר את רגליו מן הקונגרס הציוני השישי, שבו נדונה הצעת אוגנדה. הסיבה העיקרית לכך הייתה הדי הפולמוס סביב אלטנוילנד ומשום שלא רצה 'לתת האפשרות לאנשים האלה לגולל את האשמה עלי, כאילו בבואי לשם גרמתי לכך'.¹⁵⁰ אחד-העם כעס על חבריו שאיפשרו להרצל להעביר את הצעתו בדבר שליחת המשלחת לבחינת תנאי התיישבות יהודית במזרח-אפריקה וראה בכך המרת דת פומבית.¹⁵¹

במאמרו 'הבוכים' (השלח, נובמבר 1903) הוא טען שבקונגרס השישי 'פרחה נשמתה של הציונות', וחזה לתוכנית אוגנדה כשלוך. 'ואם יקום אז חכם מדיני

150. אחד-העם לבובר, 8.7.1903 מ"מ בובר, חילופי איגרות, כרך א, ירושלים 1986, עמ' 166-167 (תרגמו מגרמנית והוסיפו הערות: י. עמור וג. שטרן).

151. אחד-העם ללורבסקי, 18/31.8.1903. בהס"ל פנקס העתקות 3, עמ' 253-255. מן הראוי לציין שאחד-העם השתתף רק בשלושה קונגרסים (ראשון, עשירי ואחד-עשר) ולא היה חבר בהסתדרות הציונית.

חדש ויחפוץ להוליכם לציון בדרך מדינית קצרה, יפתחו לפניו ספר דברי הימים ויראו לו פרק 'הציונות המדינית' עד אוגנדה ועד בכלל [...] ואנחנו נתנהל לאט, בדרך הארוכה, ולא נדחוק עוד את הקץ'.¹⁵² במאמר זה חתם אחד-העם את דבריו בסוגייה זו ולא יסף, ולמעשה פרש מן הפוליטיקה הציונית. הוא נמנע מלתמוך ב'ציוני ציון' אומרי הלאו להרצל והיה מבין התוקפים את אוסישקין שקרא ליישב במהירות את ארץ-ישראל.¹⁵³ הוא נימק את פרישתו מכתובה על ענייני היום בהתמעטות השפעתו על דעת הקהל וכתב: 'ואם אוסיף עוד איזה מאמרים, לא אביא בזה את הטועים להכיר ולהודות בטעותם'.¹⁵⁴ הוא הזדעזע מן האוגנדיסטים הארצישראלים שגרמו לו 'רגש של בוז וגועל נפש עד להקאה', וגינה את עמדתו הפסולה של בן-יהודה שהוא 'ראוי לקהלו וקהלו ראוי לו'.¹⁵⁵ אולם, יוסף קלוזנר, חסידו וממשיכו של אחד-העם בעריכת השלח, לא הסתפק בגינויו של בן-יהודה, והעביר החלטה במערכת לאסור מלחמה, גם באחיאסף, על הצעת אוגנדה, ובעקבות אוסישקין הוא 'קרא למלחמה באוגנאנדיות ובטריטוריאליזם ובהרצל, בן-יהודה והלל צייטלין, שהיו בעד אוגנדה', ואכן, במאמרים רבים שימש בן-יהודה מטרה לחצי זעמם של סופרי הביטאון.¹⁵⁶ לקראת כינוסו של הקונגרס השביעי נערכו האגודות הציוניות בארץ-ישראל לבחירת נציגיהם והן התפלגו לשניים: האגודות התומכות בהרצל ובתכנית אוגנדה, שהציעו את בן-יהודה כנציגן, ולעומתן, האגודות שתמכו באוסישקין, וב'ציוני ציון' המתנגדות להרצל ולתכניתו.¹⁵⁷ התעמולה שניהלו שליחיו של אוסישקין בארץ-ישראל: בן-ציון מוסינזון וחיים בוגרשוב, הצליחה להעביר רבים מתומכי אוגנדה למחנה 'ציוני ציון'. אפילו היהודים הספרדים, נאמניו של בן-יהודה ותומכי ההשקפה שלו, חצו את הקווים. באותם ימי היערכות לקונגרס נפטר הרצל. בן-יהודה האבל האשים, ברמזים, את אוסישקין וחבריו, שקצרו את חיי המנהיג. הוא בא חשבון גם עם אחד-העם, שנאם בפני ציוני רוסיה במוסקבה, לשם הגיע כדי לטפל בצוואתו של וויסצקי. 'אספה זו', כתב בן-יהודה, 'היתה במוצ'ש' - - - במוצ'ש האחרון בחיי מנהיגנו, ובעת שאולי

152. 'הבוכים', השלח, יב (חוב' ב). שב ונדפס בכתביו, עמ' שלז-ש.מא.

153. גולדשטיין, ביוגרפיה, עמ' 308. למעשה, פרישתו של אחד-העם מ'חובבי ציון' החלה לאחר הפגישה המאכזבת עם רוטשילד ויק"א (1901) ואז התכוון לחדול מלכתוב על ענייני דיומא. תודתי לשולמית לסקוב שהסבה תשומת לבי לעובדה זו.

154. אחד-העם ליוסף קלוזנר, 18.9.1904, אגרות, ג, עמ' 331.

155. אחד-העם לברזילי, ז' אדר תרס"ד (23.2.1904), אגרות, ג, עמ' 308; אחד העם לגרזובסקי, 11/24.1904. בסל"א 40791, ספר העתקות, 4, עמ' 320. האגרת נדפסה (בחלקה) באגרות, ג, עמ' 309-310.

156. 'קלוזנר, אבטוביורפיה (לעיל, הערה 3), עמ' 101.

157. לאחר היטוסים רבים החליט בן-יהודה שלא לקבל את השליחות הזו והציע לבחור בבן-ציון בנו כציר.

הלכה וקרבה שעת גסיסתו בוינה'. הוא ציטט את דברי אחד-העם לאמור: 'האפשר לפתור את שאלת היהודים (לא היהדות) לאלתר ע"י הציוניות?' והוא השיב: 'בא דר' הרצל והשיב בהחלט גמור: אפשר ואפשר!'. לדברי אחד-העם, אלמלא הרצל, היו בתנועה רק מעטים הדואגים ללאומיות היהודית, והאופי ההמוני שהעניק הרצל לתנועה לא הותיר מקום לאומרי הלאו. היוצא מכך, לטענת אחד-העם, שהשואפים רק לציון, המבקשים לשמור על הלאומיות, עליהם לצאת מן ההסתדרות הציונית, לשוב לחובבי ציון ולפעול במסגרתה כבתחילה. לשמחתו לא נתקבלו הדברים הללו, אף לא על דעתו של יחיאל צ'לנוב. הוא הבטיח לקוראיו לשוב ולדון 'על דעתו ודבריו של אחד-העם' בפעם אחרת.¹⁵⁸ על המחלוקת החריפה הזו, העידה חמדה, שבהשראת נאמני אחד-העם, 'נוצרה, אוררה מרעלת עד למאד מסכיבו שהשפיעה על רכי-לב ומחוסרי-דעה-קבועה לבלי להתקרב יותר מדי אל בן-יהודה המחזר-בלי-חרם הפעם'.¹⁵⁹

בצילן של מחלוקות

ביקורו הרביעי של אחד-העם בארץ-ישראל ביוני תרס"ז (1907) נועד למנוחה, ולבחינת מצבה המשפחתי של בתו לאה, שהתגוררה בחיפה ועמדה על סף גירושין מבעלה שמואל פבזנר. אחד-העם סירב להיפגש באותם ימים עם איש מחסידיו והקפיד על מנוחה מוחלטת, ולדבריו: 'הייתי בא"י – הייתי ולא הייתי'.¹⁶⁰

אולם, גם ביקור זה כקודמיו לא עבר בלא תגובות. בהשקפה פרסם 'ציוני' מכתב גלוי ל"אחד העם",¹⁶¹ ובו ערך חשבון נוקב עם מאמרו 'מלים ומושגים'.¹⁶² במאמרו הדגים אחד-העם כיצד נתפרשו מושגים שכתב שלא ככוונתו, וכדוגמא הביא דברים שכתב לפני חמש-עשרה שנה: 'בארץ-ישראל אנו יכולים וצריכים ליסד לנו מרכז לאומי רוחני'.¹⁶³ הביקורת שהוטחה בו אז הייתה מדוע לא תהיה א"י מרכז איקונומי וגשמי וכו' וכן קבל אחד-העם נגד 'הבדוּת' על דבר הציונות הרוחנית'. לטענתו, הפסיכולוגיה היא המפרידה בין

158. 'אחד העם ובעלי הלאו', השקפה, 44 (ג' באב תרס"ד), עמ' 405.

159. חב"י, חייו, עמ' 210-211.

160. 'על ראש הכרמל', כתביו, עמ' תעד.

161. ציוני [וילקנסקי?], 'מכתב גלוי לאחד העם', השקפה (ח), 53 (כ"ח ניסן תרס"ז), עמ' 2.

162. 'מלים ומושגים', ילקוט קטן, השלח, טז, חוב' ב (אדר תרס"ז); כתביו, עמ' שצב-שצד.

163. 'אבן למצבה', הפרדס, א, אודיסא תרנ"ב. שב ונדרס כיד"ר פינסקר ומחברתו, כל כתביו, עמ' מה.

התוכן המנצח לבין השם השנוא.¹⁶⁴ ציוני מוכן היה לקבל את פרשנותו של אחד-העם כפי שהיא ב'ילקוט קטן' כלומר; שארץ-ישראל תשמש מרכז לאומי להיקף רחב שתחבר את כל הפרודות וכי בארץ-ישראל יחיה העם חיים אקונומיים רגילים. אולם הכותב נפרע מאחד-העם והזכיר לו את נבואותיו הקודרות על חורבן המושבות, על בתי הספר, על מושבת המופת וכו', נבואות שלא התגשמו ועתה 'באים המעשים ומטפחים על פניך!' וכו' וכו' דווקא בביקורו זה, ציין יהודה גרוזובסקי, הודה אחד-העם בניצחונה של העברית וכך אמר: 'נצחתוני, בביתכם, בפני ילדיכם העבריים, אני מחויב לדבר עברית' וכל אותו היום דבר אחד העם רק עברית.¹⁶⁵

מאורע ברנר

אירוע יוצא דופן שהתחולל בארץ-ישראל, שנודע בשמו הספרותי 'מאורע ברנר', הציב פעם נוספת את אחד-העם ובן-יהודה משני עברי המתרס. מאמר שפרסם יוסף חבר [יוסף חיים ברנר], בהפועל הצעיר (תרע"א) עורר סערת רוחות עזה. במאמר דן ברנר בתופעת השמד שפשטה באירופה, והביע בו את דעותיו על התנ"ך והמורשת היהודית בהשוואה לנצרות.¹⁶⁶ היו שהאשימו את ברנר, כי במאמרו הוא הסית לנצרות ושהוא נהנה ממימון כספי המיסיון. חברי סניף מפלגת 'הפועל הצעיר' בירושלים, שהתייצבו לימינו של ברנר, תקפו את העיתון החרות שעמד בראש הלוחמים נגד מאמרו של ברנר, והואשמו בבדיחות. בן-יהודה, שקרנו ירדה עד מאוד, ככל שהתבסס מעמדם של אנשי העלייה השנייה, רתם את עיתונו האור להגנתו של הפועל הצעיר וגילה אהדה רבה לצעירי המפלגה הירושלמיים, שהוקעו ע"י העיתון המתחרה החרות. באחד ממאמריו באותם ימים הוא טען, 'שבשביל הבדל בדעות אמוניות לא ירשה שום אדם לעצמו להטיל על חברו חשדים מכוערים ולרדוף אותו'. הוא קבע אז שאין חברי 'הפועל הצעיר' אנשים אלימים ואף על פי שאין דעתו כדעתם ו'להם קצת דעות וקצת דרכים שאינם לפי טעמנו אבל כונתם רצויה ורגשותיהם ישרים'.¹⁶⁷

164. כתביו, עמ' שצד.

165. 'גרוזובסקי, אחד העם ויחסו לעברית (לעיל, הערה 59).

166. יוסף חבר, 'בעתונות ובספרות (הערות וצייונים)', הפועל הצעיר (ד), גיליון 3 (כ"ב חשון תרע"א, 24.11.1910).

167. "הפועל הצעיר" ו"החרות": אלמות מצד אחד ומלשינות מצד שני?, האור מט-רכד ("יד בכסלו תרע"א).

משקרא אחד-העם את המאמר הוא נחרד נוכח ניסיונו של ברנר לטשטש את ההבדלים שבין שתי הדתות ולנתק את הקשר אל העבר הלאומי ואל היהדות. אחד-העם, שהוסיף להאמין בכוחה של היהדות הלאומית (הצינונות הרוחנית), סירב לקבל את דעתו של ברנר המחויב רק לגורלו הפיסי של העם היהודי.¹⁶⁸ הוא פעל להפסיק את תמיכתו של 'הוועד האודיסאי' בהפועל הצעיר, ו'הוועד האודיסאי' (בישיבתו מיום 3.1.1911) נענה לדרישתו של אחד-העם והודיע על הפסקת התמיכה עד שתבחר מערכת חדשה וישונו תוכני הביטאון.¹⁶⁹ התגובות הקשות על החלטת 'הוועד האודיסאי' הביאו לכינוס אסיפת מחאה של סופרי העלייה השנייה ושל עסקני הפועלים ביפו ('ג' בשבט תרע"א, 11.2.1911). בן-יהודה לא הופיע לאסיפה זו, אולם הוא שלח מכתב תמיכה נלהב ובו טען שהפסקת התמיכה היא 'שליחת יד רצחנית בחרות המחשבה והדבור'.¹⁷⁰ פרוטוקול אסיפת הסופרים ביפו, שיצא להגנת ברנר והפועל הצעיר, עורר דיון ציבורי נרחב בארץ ובחו"ל ועיתונו של בן-יהודה האור שימש באותם ימים במה מרכזית לביקורת נוקבת נגד החלטות 'הוועד האודיסאי' וממילא גם נגד אחד-העם.¹⁷¹

צלו של 'מאורע ברנר' העיב על ביקורו החמישי של אחד-העם בארץ-ישראל שהחל בתשרי תרע"ב (25.9.1911) בבית קרובו מרדכי בן-הלל הכהן ביפו. שלא כבביקוריו הקודמים הסתפק האור בדיווח מפי הסופר שהגיע לירושלים ביום ראשון, כי הוא ישהה בעיר ארבעה ימים במלון קאמיניץ.¹⁷² בביקוריו במושבות ובערים נתקבל אחד-העם גם הפעם באהדה, אולם במקומות שונים באו לידי ביטוי קולות עוינים של פועלי העלייה השנייה, שלהם לא היה מורגל, וגם צעירי המושבות הסתייגו ממנו בגלוי וראו בו כמי שעבר זמנו.¹⁷³ באסיפה בעין-גנים, שם נפגש עם איכרי המושבה ועם הפועלים, התחוללה סערת רוחות שאילצה את ה'יור' לנעול את האסיפה הואיל ורבים מן הנאספים סרבו להשתתף בוויכוחים, כמחאה נגד אחד-העם שכתב, לטענתם, ש'צעירי ארץ-ישראל נוטים לנצרות'.

168. הפרשה כולה נדונה בספרה של נורית גוברין, 'מאורע ברנר: המאבק על חופש הביטוי (תרע"א-תרע"ג)', ירושלים תשמ"ה. ראו עמ' 30-32.

169. נוסח הפרוטוקול וההחלטה בספרה של גוברין (לעיל, הערה 168), עמ' 145-148.
170. הציטוט מתוך דיווחו של ר' בנימין, 'מאספת הסופרים', הפועל הצעיר, 10/9 (כ"א שבט תרע"א). נדפס אצל גוברין (לעיל, הערה 160), עמ' 165-168.

171. 'המחאה נגד אודסה', האור, קב-רעז (כ"ד שבט תרע"א); ח"ל זוטא, 'מכתב למערכת', האור, קה-רפ (כ"ח שבט תרע"א); מ. שיינקין, 'מכתב מיפו', שם, קו-רפא (כ"ט שבט תרע"א); מ. שיינקין, 'בדבר מחאת הסופרים', שם, קיא-רפו (ו אדר תרע"א); הלל צייטלין, 'הקיטרוג נגד י. ח. ברנר', שם, קיב-רפו (ו אדר תרע"א) ועוד.
172. 'יום יום', האור, 12 (ב חשון תרע"ב).

173. אחד-העם ליוסף קלוזנר, 29.12.1912. אגרות, ה, עמ' 66-67; גולדשטיין, ביוגרפיה, עמ' 351.

אחד-העם הכחיש את הדברים הללו וטען: 'מעולם לא כתבתי ואף לא אמרתי מלים שכמותן', וכי 'אין אתם מבינים כראוי את מאמרי'.¹⁷⁴ נטען עוד שהוא הוסיף ואמר, 'שאינו מחשיב את הפועל הצעיר' ולכן גם לא הגיב על הדברים הללו שנכתבו שם. אחד-העם שב והכחיש גם את הדברים הללו וטען באזני סילמן, שלא אלו היו דבריו, אלא, 'שאינו קורא אותם בתמידות'.¹⁷⁵ דווקא האור של בן-יהודה ייחס חשיבות רבה לביקורו זה של אחד-העם והוא סוקר לפרטי פרטי; אחד מסופרי העיתון דיווח שאחד-העם 'רואה ושומע הכל ואינו מדבר אף מלה אחת, לא לטובה ולא לרעה'. הוא דחה בקשת אחד מעוזרי האור לראיון וטען בפניו 'אין אני בעצמי יודע עדין מה תהיה השקפתי על א"י [...] והיה כי יהיה לי להגיד מלה חדשה, רק אז אכתב מאמרים ואחזה דעתי'.¹⁷⁶ כעבור ימים אחדים נערך נשף לכבודו ביפו וגם הנשף הזה לא התנהל כסדרו.¹⁷⁷ חברי מפלגת 'הפועל הצעיר' סרבו לקבל את ההזמנה של ועד תל אביב בשל פסוק במאמרו של אחד-העם 'תורה מציון', שנדפס בהשלח, כ"ד (אייר תרע"א), עמ' 366. הנואמים שבכל זאת הגיעו, מתחו ביקורת חריפה על נבואותיו הקודרות של האורח, שהופרכו במהלך השנים ואין הם מעוניינים עוד שיעור את עיניהם.¹⁷⁸ משה סמילנסקי, חסידו הנאמן של אחד-העם שיגר מכתב אל מערכת האור ובו הוא נזף בצעירי 'הפועל הצעיר' על התנהגותם, אלא שהללו לא נשארו חייבים וטענו שאחד-העם העליב את צעירי ארץ-ישראל ועד שלא יחזור בו אין הם משתתפים בנשף וכו'.¹⁷⁹ גם א"ד גורדון, תומכם הנלהב של פועלי העלייה השנייה, נפגע מדברי אחד-העם וכמחאה הדיר את רגליו מן הכנס בעין-גנים, וטען שבעבר 'כברתי את אחד העם' ביחוד כשקרא את 'על פרשת דרכים', ואילו מאמרו 'תורה מציון' פצע את נפשו.¹⁸⁰ במאמרו תקף אחד-העם את היהודים 'בעלי הכרה לאומית חפשיית' ולפי שהכרתם הלאומית היא "חפשיית", לכן אינם מרגישים בנפשם שום קשר עם העבר הלאומי. היהדות? – 'אין להם וליהדות

174. אחד הנאספים, 'מכתב מפתח-תקודה', הצפירה 256 (ל' חשון תרע"ב, 21.11.1911). וראו: ק"ל ס-מן (סילמן), 'שיחה עם אחד העם', הפועל הצעיר, 5/4 (י' כסלו תרע"ב), עמ' 22-24.

175. א' ירקוני, 'אחד העם בפ"ת', האור, 14 (ד חשון תרע"ב); סילמן, שם, 15 (ה' חשון תרע"ב).

176. 'יום יום', האור, 21 (י"ה חשון תרע"ב).

177. עזריה, הד-יפו, 'נשף לאחד העם', האור, 25 (י"ט חשון תרע"ב).

178. עזריה, שם וכן, מזקני הישוב (מנשה מאירוביץ), שם, 32 (כ"ח חשון תרע"ב); ר' בנימין, 'הם... שם', 31 (כ"ז חשון תרע"ב).

179. משה סמילנסקי, 'מכתב אל המערכת', האור, 28 (כ"ג חשון תרע"ב).

180. א"ד גורדון, 'מענה למכתב' (של סמילנסקי), האור, 34 (ל' חשון תרע"ב). ראו מכתב הפועלים (א"ד גורדון) ותשובת אחד-העם בהאור, 28 (כ"ג חשון תרע"ג). גוברין, עמ' 184-190.

כלום'. אלהי ישראל? – הם אינם מתרפסים [...] אבותיהם היו שוללים את האמונה הנוצרית [...] והם בעלי ההכרה הלאומית החפשית, אינם שוללים את האפשרות להיות יהודי טוב ולהתיחס עם זה ברטט נפש רליגיוזי אל הלגינדה הנוצרית'.¹⁸¹ כל טענותיו של אחד-העם והכחשותיו לא הועילו לו, האיבה אליו לא שככה, והגיעו הדברים לידי כך שבערב חג הפורים כתב פלוני א' פיליטון 'הלבנים (חזיון תוגה במערכה אחת)' ובו לגלג על אחד-העם 'נפש מבקרת ומחפשת' הבוחן את אחד מתלמידי הגמנסיה הלוועג לו.¹⁸²

את התרשמותו מן המתחולל בארץ-ישראל סיכם אחד-העם במאמרו, 'סך הכל' ובו הודה שמתחוללת מהפכה של ממש בארץ-ישראל 'והמורה העברי ניצח', ובמוסדות החינוך מתקיים 'חינוך עברי בלשון עברית אינו עוד אידיאל בארץ-ישראל, אלא עצם החיים'.¹⁸³

למרות המתח הרב שליווה את ביקורו זה, התגייס אחד-העם לקירוב הלבבות בין חברי 'ועד הלשון' לבין 'מרכז המורים' ביפו ו'הוועדה לשפה', או 'הוועדה להרחבת השפה'.¹⁸⁴ 'מרכז המורים' ו'ועדת השפה' סירבו להכיר בסמכותו המקצועית העליונה של הוועד הירושלמי, שגילה מצדו בטלנות וחוסר מעש מזה שנים (מתרס"ח), בעוד המורים זקוקים למונחים ואין להם זמן להמתין להכרעות 'ועד הלשון'. בהופיעו בפני 'ועד הלשון' (ב' בחשוון תרע"ב, 23.10.1911), דיווח אחד-העם, שבקונגרס הציוני העשירי בבאזל (1911) הוא נתבקש ואף הסכים לבוא בדברים עם הוועד הירושלמי כשבמקביל, התחייב הלל זלטופולסקי לעזור בהשגת האמצעים לפעילותו.¹⁸⁵ במהלכה של הפגישה תיארו בפניו החברים, את התפתחותו של הוועד, ועמדו על הזיקה בינו לבין 'מרכז המורים'. חברי 'ועד הלשון' קבלו בפניו על שלאחרונה מצאו חברי 'מרכז המורים' להעיר על כל החידושים בחשבון, ונתנו בשם עצמם שמות ומונחים אחרים מאלה שהחליט עליהם הוועד. הם גם הבהירו שהמלים חייבות להיות מאושרות ע"י המרכז קודם שיוכלו המורים להשתמש בהן. לטענת חברי 'ועד הלשון' יש בכך משום ערעור על סמכותם המקצועית, ובנוסף לכך, הם הלינו על

181. 'תורה מציון', השלח כ"ד, עמ' 366; כתביו, עמ' תז. המאמר התפרסם באייר תרע"א, טרם באור של אחד-העם.

182. א., 'לחג הפורים', האור, 120 ('יד אדר תרע"ב).

183. 'סך הכל', השלח, כ"ו (ניסן תרע"ב), עמ' 276-290; כתביו, עמ' תכא-תכח.

184. הוועדה נוסדה, ככל הנראה, ביזמתו של אליהו ספיר ע"י 'קוהלת', הוצאת הספרים של מרכז המורים ביפו.

185. הלל זלטופולסקי (יקטרינוסלב 1868 – פאריס? 1932) סופר ונדבן, עסקן ציוני שהשתתף בקונגרסים והיה חבר הוועד הפועל הציוני. ממייסדי אגודת חובבי שפת עבר (1907). ראו דבריו בקונגרס הציוני ה-10 בדבר שאלת הלשון העברית. STENOGRAPHISCHES PROTOKOL DER VERHANDLUNGEN X ZIONISTEN-KONGRESSES IN BASEL, BERLIN-LEIPZIG 1911, PP. 213-214.

העדר תמיכה מוסרית וכלכלית שגרמו להפסקת עבודתם. למרות מצבו העגום, חידש הוועד את פעילותו בתרע"א ועסק בניסוח 'יסודות הועד', הדפיס גם חוברת אל תאמר-אמר 'לשפור הדבור העברי', והחל בהכנת מלים ומונחים לתבשילים. אלא שהכסף שהובטח לפעילותו ע"י מרכז ההסתדרות בברלין (טבת תרע"א) בושש מלהגיע והוועד חדל מעבודתו. לאחר ששמע את הדברים, הבטיח אחד-העם 'שיעשה כמה שיוכל לטובת ועד הלשון, ויבוא לו לעזר אם רק ידפיסו כפעם בפעם את המלים שנתקבלו בא"י, שאין ידועות כלל בחו"ל, או שידועות באופן זר מאד, ואחת היא, לפי דעתו, מה הנה המלים, ובלבד שהן מתהלכות בשפה החיה בא"י. הוא גם ביקש מהם לציין 'מאיזה מקור לקחו המלים [...] ואם המלה כבר מקובלת בחיים – לסמן אותה בציון כוכב וכדומה, ואם הוועד חדש אותה – להעיר שזה הוא חדוש; את המלים צריך לבאר בעברית – ולפעמים גם בשפות הזרות – גרמנית וצרפתית ואולי גם אנגלית'.¹⁸⁶ למעשה, קיבל אחד-העם את עמדת 'ועד הלשון', וכעבור ימים אחדים, בט"ז בחשוון תרע"ב (7.11.1911), זומנה ישיבה משותפת של 'ועד הלשון', 'הועד לשפה ו'מרכז המורים'. אחד-העם ניסה להפיג את המתח הרב ששרר בין הנוכחים, ובין שאר דבריו הוא הודה, כי בהיותו בארץ-ישראל בתר"ס ובראותו 'בתי-חרשת אחדים לעשית הלשון ובראשם זה של בן-יהודה. אז היה כל הדבר הזה לשחוק בעיני', אך כיום נשתנו הדברים.¹⁸⁷ אחד-העם אינו יודע 'אם שפתנו היא כבר שפה חיה, אולם הוא משוכנע בצורך לקבוע מינוח אחיד. בסופו של הדיון הועלו שתי הצעות, ונתקבלה זו הקובעת שיש 'להרחיב את חוג פעולתו של ועד הלשון' ולהבטיח העסקת מזכיר וגם ראש ועד בשכר.¹⁸⁸ אחד-העם פנה, כפי שהבטיח, אל הלל זלוטופולסקי, וזה אכן תמך בוועד ביד נדיבה.¹⁸⁹

186. הפרוטוקול בהסל"א 40791/1238.

187. אחד-העם בדיון על ועד הלשון. ר. סיוון וג. קרסל (עורכים), לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, ירושלים תש"ל, עמ' 36 (להלן: לקט תעודות).

188. היו שצינו, שדברי יש"י אדלר: 'יש להוסיף במכתב אליו [אל אב"י?] שפה בירושלים עשו עפ"י התעוררות עצמית אלא שאין להם אמצעים: בעיקר צריך למסור לו הצעתנו בצורה כזו כאלו אנו מציעים לפניו מה שהוא מציע', מרמזים על בן יהודה, אולם אין כל שחר לכך. לקט תעודות, עמ' 39.

189. אחד העם אל חברי ועד הלשון העברית, א בטבת תרע"ג. בהסל"א 40791. כן ראו: אחד-העם (לונדון) אל זלטופולסקי (קייב), 14.3.1912. מדוע לא שילם. מציע לא להטיל מטלות נוספות על ועד הלשון ולאפשר לו לקבל הכרעות וחידוש מלים גם אם הייתה 'לירתה [של המילה] שלא בקדושה, לפי דעת הפילולוגים'. אגרות אחד העם, ה, עמ' 13-14. אחד העם לזלטופולסקי. 11.12.1912. ב 14.8. שלח לו תזכורת להעביר נדבתו ולא קיבל תגובה. מציטוט דברי זלטופולסקי בכינוס 'ההסתדרות העברית' בברלין הבין אחד-העם, שמצב ועד הלשון הוטב וחשב שהעביר לו כסף. אלא שממכתב מבן-יהודה וילין שקיבל אתמול (10.12.1912) הוברר לו שהכסף לא נשלח. אגרות אחד-העם, ה, עמ' 60-59.

באותם ימים (חשוון תרע"ב) עשה בן-יהודה בגרמניה וכבא כוח 'ועד הלשון' אישר את ההסכם שערך דוד ילין שנה קודם לכן עם ראשי 'ההסתדרות העברית', ונתקבלה התחייבות כתובה להעמיד לוועד הירושלמי 1200 פראנק לשנה. במקביל, התחייב בן-יהודה בשם הוועד לשלוח דוחות חודשיים על הפעילות, לפרסם רבעון ובו המונחים שחודשו ולהוציא לאור מילונים קטנים לצורכי הדיבור הרגיל.¹⁹⁰

בשובו לירושלים, לאחר צאת אחד-העם, דיווח בן-יהודה על תוצאות שליחותו ועל תרומתו של הלל זלטופולסקי. התערבותו של אחד-העם, לדעתו, הביאה להסדרת פעילותו של 'ועד הלשון' בקביעות ועל יסודות חזקים.¹⁹¹ כמחווה על פועלו, נבחר אחד-העם והוזמן ע"י בן-יהודה ודוד ילין, נשיאי הוועד, לכהן כ'חבר משתתף' בוועד בשל היותו אחד מ'יחידים הסגלה שהועד יודע להוקיר את ערך עבודתם בשדה החכמה ודעת הלשון והספרות העברית'.¹⁹² לא הכל ראו בעין טובה את המינוי, והיו שהרסיפו לטעון כנגד יחסו המסויג של אחד-העם לשפה העברית בכלל ולדיבור העברי בפרט. כעבור כעשר שנים הפנתה מערכת העיתון על המשמר מכתב קובלנה אל אחד-העם ובו האשימה אותו שאין הוא 'נזהר בדבר העברית במקומות פומביים'. לטענת המערכת מגיעים אליה מכתבים מאנשים שונים בתל-אביב 'המתאוננים עליך, שאתה מדבר רוסית בחוצות העיר העברית הראשונה'. נפוצה גם שמועה שהוא פנה במכתב כתוב אנגלית אל פקיד יהודי בממשלה המנדטורית, בדבר זכותו בבחירות למועצה המחוקקת. בתשובתו [לא נדפסה בכתביו], התנצל אחד-העם על כך שאין הוא קנאי לשפה העברית, 'וכל ימי הייתי נוהג לדבר ולכתוב לאיש ואיש כלשונו'. לדבריו, 'איני חושב שיש לי רשות להיות קנאי לדבור העברי, אחרי שבביתי אני יכול לדבר עברית' בגלל אשתו.¹⁹³ למרות התקרבותם של אחד-העם ובן-יהודה – דרך 'ועד הלשון' – בכל זאת היו שניסו להדגיש את המתח והקיסוב ששרר בין שני האישים, והזדמנות טובה נפלה לידיהם עם היוודע דרך העיתון רוסקיייה ויידמוסטי, שהופיע ברומא (חורף תרע"ב), דבר נישואיה האזרחיים של רחל, בתו של אחד-העם למיכאל אוסורגין, מהפכן רוסי-פרבוסלבי. הקשר בין רחל לבין אוסורגין הנשוי החל כשנתיים קודם לכן, כשרחל הייתה לידועה בציבור (בידיעת אמה ואחיה) וסופו בגירושו, בגיור

190. לקט תעודות, עמ' 33. מתוך: זכרונות ועד הלשון, מחברת א (תרע"ב).

191. 'ועד הלשון', האור, 107 (כ"ח שבט תרע"ב); שם, 109 (א' אדר תרע"ב); שם, 114 (ז' אדר תרע"ב).

192. מכתב חוזר, ללא תאריך, בהסל"א, 40791/1238.

193. 'מערכת על המשמר לאחד העם', כ"ג בשבט תרפ"ג ותשובתו, כ"ז בשבט תרפ"ג. על המשמר – במה חפשיית, 22 (ד' באדר תרפ"ג).

ריפורמי ובנשואי השניים. כשקיבל אחד-העם את הבשורה המרה הזו מבנו, שלמה גינוסר, כעבור חודשים אחדים (יוני 1912), הוא נידה את רחל והתנכר אליה ולא הצליח להתגבר על 'אסונו' האישי. אחד-העם היה מודע היטב למשמעות שיקבל המעשה הזה בקרב יריביו שהאשימו אותו מאז ימי 'בני משה', שהתפקדותם תביא להתבוללות. הוא טען אז, שנישואין אלו הם טרגדיה, 'כמותם כמוות לעמנו [...] מי שרוצה בקיום עמנו אינו יכול למצוא "הכשר" לסם המוות היותר מסוכן לקיומנו'.¹⁹⁴

בטיטת אחד ממכתביו אל בני משפחת בן-יהודה בשנת תרע"ב, כתב יודילוביץ את הדברים הבאים:

שמעתי דבר מוזר שכמובן קשה להאמין ואסור כמובן לפרסם כל זמן שאין הדבר ברור. בתו של אשר גינזבורג קבלה דת קטולית ברומה, ונשאה לפרופיסור קטולי אחד שמה. כמובן שאין עדין שום יסוד ומופת חותך להאמין זאת. אולם אם יתאמת הדבר זה יהיה פנומן או משחק היסטורי-לאומי יפה; בית בן-יהודה המופקר המה לאומיים, סופרים מצוינים חובבי ציון ויושבי ציון חוסן התלהבות התחיה מלהטת בקרבו וכל קרבן למען עמם אינו קשה עליהם להביאו ובני "אחד העם" הצנוע הקדוש והטהור "הטובל" מאה ואחת טבילות ומעייין אלף עיונים שעושה הפעולה היתר פעוטה למען עמו, ודורש מזולתו תמיד רק עבודת-האמת הוא אשר נפשו בחלה גם בשטת בן-יהודה, גם בשטת הרצל ואשר איננו מרוצה אפילו בשטת אוסישקין בנוגע להתחיה, הוא זוכה לבת שמחבוקת חיק נכרי. – חסידיו הנלהבים מכחישים את העובדה לגמרי, וחסידיו וחסידותיו הממוזגים אומרים כי הערל מל.¹⁹⁵

יודילוביץ שכח, כנראה, או שבחר להתעלם מ'חטאה' של ימימה, בתם של בן-יהודה ורעייתו הראשונה דבורה, כשנישאה ליהודה ברק [=לודביג פרנקל], נוצרי גרמני, ביפו ביום ט' בשבט תרס"ט (31.1.1909). אך שלא כאחד-העם, לא הורחקה ימימה מן הבית, ובתה רות (לימים סטאנר), נכדתו של בן-יהודה, זכתה לאהבת הסב. בכך לא תמו 'חטאי' צאצאיו של בן-יהודה; ימימה התגרשה מברק ונישאה שנית (לאחר פטירת אביה) לסקוטי פיליפ גאי (GUY), וכעבור שנים

194. אחד-העם לסמילנסקי, כ"ה בטבת תרע"ג, 7.1.1913, בהסל"א, 40791/1916.

195. יודילוביץ אל אב"י (טייטה) באַניה ארסואן, 9.9.1912, אצ"מ, A192/1140.

(1936) נישאה דולה (דבורה השנייה), בת אליעזר וחמדה בן-יהודה, לגרמני מקס וויטמן.¹⁹⁶

מלחמת השפות

לאחר הנחת אבן הפינה לבניין הטכניון (הטכניקום בלשון אותם הימים) מוסד להכשרה טכנולוגית גבוהה בחיפה (14.4.1912) ומשרץ הוויכוח על שפת ההוראה שתונהג בטכניון, כבר לא היה בן-יהודה בירושלים. הידיעות על המתחולל בארץ-ישראל הגיעו וודאי לידיעתו, אולם הוא היה שקוע רובו ככולו בעבודתו הבלשנית בספריית המוזיאון הבריטי. בפגישותיו בלונדון עם אחד-העם בסוף חודש מאי ובראשית חודש יוני 1913, נדונו וודאי הסוגיות היישוביות השונות ובכללן גם עמדותיה של חברת 'העזרה' בסוגייה זו.¹⁹⁷ בפגישה שהתקיימה בביתו של אחד-העם, (1.6.1913) בנוכחותה של חמדה, דיווח לו בן-יהודה שהגימנסיה הירושלמית עומדת לקבל את חסות צרפת. 'דבר זה מעציבני מאד' גילה אחד-העם לשמריהו לוין, הואיל ו'הצרפתים לא יסבלו לאורך ימים פרוגרמא זרה להם ומתנגדת לשוביניזמוס שלהם', אך הוא לא התייחס אז למגמותיה הדומות של חברת 'העזרה'. בפגישותיו עם בן-יהודה, בלונדון עלתה ברמו גם שאלת העיתון החדש אשר תוכנן להתייסד ביפו, כמתחרה לעיתונו של בן-יהודה, אולם אחד-העם, בחר שלא להכביר מלים בעניין כדי שלא יצטרך לגלות לו את דעתו על האור 'ולא תהיה השיחה נעימה כלל'.¹⁹⁸

מן המקורות המעטים (בנספחים, מכתבים ט-יב) המצויים בידינו, לא הוברר האם שאלת הלשון בטכניון העסיקה את בן-יהודה, אולם אחד-העם היה שקוע בענייני הטכניקום כנציג משפחת וויסוצקי בקוראטוריון (=חבר הנאמנים) שלו, ביחד עם יחיאל צ'לנוב, שתרמו כמאתיים אלף רובל להקמתו, כבר שנים אחדות, והיה מעורה בכל פרטי הבנייה והתוכניות האחרות. הדיון סביב שפת הלימוד במוסד החדש נדחה פעמים אחדות הואיל ובקרב חברי הקוראטוריון נחלקו הדעות בין הנציגים 'הלאומים' שראו בטכניקום מוסד לאומי ששפתו

196. מקס וויטמן (26.11.1991-1.1.1906). על מצבתו נטבעו הדברים האלה: SON OF ERWIN AND ANITA SINDELFINGEN. BELOVED HUSBAND OF DOLA ובעברית: משאת נפשי.

197. יש לציין שכבר בשנת 1910 נפוצה שמועה שאחד-העם ישתקע בחיפה ויקבל עליו את ניהול 'בית המדרש העליון' בעיר. האור, 20 (י אדר תר"ע).

198. אחד-העם (לונדון) למב"ה הכהן (אודיסא), 15.6.1913. אגרות, ה, עמ' 143-145. ראו: מ' קליינמאן, בהתעורר עם: ספר מלחמות הצינונות, תל-אביב (תש"ג?), עמ' 298-310.

עברית לבין אנשי 'העזרה', שביקשו לראות במוסד החדש אמצעי תרבותי-חינוכי, שיעודד פרודוקטיביות בחברה היהודית.

אחד-העם סירב בתחילה ליטול חלק במערכה נגד 'עזרה' להשלת העברית בטכניקום. הוא חשב ש'האגיטאציה שעושים עתה בא"י ובחו"ל לשם העברית בטכניקום עצמו לא תביא שום תועלת, והלואי שלא תזיק'. הוא סבר אז ש'אי אפשר עוד ללמד את המדעים הטכניים להלכה ולמעשה בלשון עברית, שאין בה לא ספרות טכנית ולא מורים מומחים'.¹⁹⁹ אך בחלוף חודשים מספר, הוא שינה את דעתו בלחצם של הלאומיים הקנאים. 'לפני זה' כתב לפאול נתן, 'האמנתי תמיד, שבבי"ס מיוחד לטכניקא מלמדים את המטימטיקא והפיסיקא – בתור יסוד להלמודים הטכניים [...] אבל עתה שומע אני [...] כי בפרוגרמא של הטכניקום [...] יתנו ללמודים האלה מקום לא גדול כלל [...] ואם הדבר כך, איני רואה באמת, מפני מה לא יעשו את הנסיון ללמד גם בטכניקום עצמו מטימטיקא ופיסיקא בעברית'.²⁰⁰ הוא היה נכון להיאבק, ובכל כוחו, נגד הכוונה להנהיג את הגרמנית כשפה עיקרית בבית הספר הריאלי (הבינוני) ולהתפטר מן הקוראטוריון אם לא תקבל דעתו. הוא נקלע למצב שבו פעלו עליו הלאומיים עם דרישותיהם, ומאידך גיסא, הזהירו אנשי 'העזרה' שגורלו של הטכניון תלוי ועומד על בלימה. התגברות המאבק שנפתח נגד 'העזרה' בארץ-ישראל שיכנע את אחד-העם שאין להקל ראש בתביעות המורים גם נוכח הקשחת עמדתם של ראשי 'העזרה' פאול נתן וחבריו, וכי ניתן בהחלט ללמד פיסיקה ומתמטיקה בעברית. בישיבת הקוראטוריון (28.10.1913) הציג אחד-העם את העמדה הלאומית, וכשזו נדחתה, כצפוי, אפילו בבית הספר הריאלי, הוא הגיש את התפטרותו ביחד עם יחיאל צ'לנוב ושמריהו לוויין. עם זאת, ביטא אחד-העם התנגדותו לתקיפת דרכי המאבק בארץ-ישראל ובמיוחד על החרם שהוטל על מוסדות 'העזרה'.²⁰¹

בין הראשונים למחות על ההחלטה היו תלמידי הסמינר למורים של 'העזרה' בירושלים, שהתכנסו ביום ששי (7.11.1913) ודרשו להנהיג את כל הלימודים במוסד בשפה העברית ואילו הגרמנית, תלמד כלשון שנייה. הם הזהירו, כי אם דרישתם לא תתמלא, הם ינטשו את הסמינר. באותה התכנסות הוצע לגייס את אליעזר בן-יהודה לצדם. אמנם אחדים התנגדו לכך וטענו כי למרות היותו נאמן לשפה העברית 'בכל נימי נפשו, אבל אין אמון אליו במה שחוץ לזה', ו'אי אפשר

199. אחד-העם למב"ה הכהן, 15.6.1913 (לעיל, הערה 191).

200. אחד-העם אל פאול נתן, 28.12.1913, אגרות, ה, עמ' 164-166. אחד-העם, 'לשאלת הלשון בבתי-הספר בארץ-ישראל (מכתב גלוי לעורך "אסט אונד וועסט")', כתביו, עמ'

תנו-תנח. נכתב ב 13 בדצמבר 1913.

201. גולדשטיין (לעיל, הערה 11), עמ' 365.

בכלל לנחש יחסו האמיתי לדברים'. יש לזכור, שבן-יהודה שב ארצה במחצית חודש ספטמבר 1913 ומאז לא נקט עמדה פומבית, וגם העיתון המשפחתי לא הביע את דעתו הברורה, ככל הנראה משום שחשש לגורל מילונו שנתמך בידי אישים הקשורים לחברת 'העזרה'. בדומה לאחד-העם, גם בן-יהודה 'נרחף' לשדה המערכה. 'כשסיפרו לו על מטרת בואם', דיווח כעבור שנים רבות נח טמיר, אחד התלמידים, ועל כוונתם הנחושה להילחם להשלטת השפה העברית בבתי הספר של 'עזרה' הוא הודעו. 'הוא התרגש, כאילו תקפהו הלם [...]. עיניו המוכהות הבהיקו והבריקו וכאילו יצאו מחוריהן. הפתקים שבידיו רעדו. התחיל מדבר ומלים לא נמצאו לו. גמגם ושגה בדיבורו [...]. התחיל במשפט ולא גמרו [...]. קם ממושב והתחיל מהלך נאחז – אגב רעידתו – בכל חפץ קל שבבית. – זה היום אשר קווייתי לו – – – אמר, ונדמה לחייל גווע לאור נצחונר'. גם חמדה התגייסה לימין הסמינריסטים ודרשה ממנו 'לתבוע זכות העברית, לעמוד בראש הלוחמים! אחד-העם, שמריהו לוויין והמוסדות הציונים יילחמו מבחוץ ואילו אתה וחבריך תאבקו מבפנים'. בחלוף ההתרגשות העזה אמר בן-יהודה 'לצעירים: דעו, והגידו לחברכם, כי אני משתתף מהיום במלחמתכם למען זו הלשון [...]. אמנם לא טוב לי בחולשתי להודעו, אך להיות אדיש יקשה עלי יותר מכל מלחמה'.²⁰²

בן-יהודה נפגש עם אפריים כהן-רייס, בא-כוחה של 'העזרה' בארץ-ישראל ותבע ממנו לשנות את החלטת הקוראטוריון גם אם ייאלץ לנסוע לשם כך לברלין שאם לא כן, 'דם ישפך על מדרגות המכון שעניי כל היהודים בעולם כולו נשואות אליו [...]. על גופי'. הוא גם איים על כהן-רייס שאם אינך מסכים לנסוע – נאסור המלחמה מיד'.²⁰³ כהן, לדברי חמדה, ביטל את האיום ובסופה של השיחה גילה כי ההוראה יצאה מווילהלם קייסר במישרין לאזני ג'יימס סימון, ואינן בכוחו להושיע. היה זה דיבורו האחרון עם כהן-רייס, דיווחה חמדה, ואת תוכן שיחתו מסר בן-יהודה לחבריו המורים: 'ליין, ח"א זוטא, יוסף בר"ן מיוחס ולמנהיג המרד, ד"ר יוסף לוריא, יו"ר 'מרכז המורים' ביפו'.²⁰⁴

ביום שני, י' מרחשוון תרע"ג (10.11.1913) נערכה עצרת מחאה רבת-משתתפים בבית העם בירושלים, שעליה נאמר, כעבור זמן ש'ירושלם, ובפרט

202. נ' טמיר, סמינריסטים במאבק עם, סיפור מימי מלחמת השפות בארץ-ישראל, ת"א 1963, עמ' 75-79. בסופה של הפגישה הנרגשת התגייסו הסמינריסטים לסייע בידי חמדה לסדר את פתקי המילון במקומם בחדר העבודה.

203. אפרים כהן רייס (ירושלים 1863 – ניצה 1943). מורה ומנהל, בא כוחה של חברת 'עזרה' בארץ-ישראל ואיש ציבור מרכזי בירושלים עד מלחמת העולם הראשונה. ממתנגדי הציונים בפרשת הטכניון. עליו בספרו מזכרונות איש ירושלים, ירושלים 1967.

204. חב"י, חייו, עמ' 253.

בית העם, לא ראו מעולם אספה שכזו של הישוב החדש! זו היתה אספת המחאה הפומבית הראשונה בא"י.²⁰⁵ נאומו של אליעזר בן-יהודה בשם חברי 'ועד הלשון העברית', נרשם, מלה במלה, בידי קדיש יהודה סילמן, סופר הצפירה בירושלים, שנכח במקום. הוא תיאר את קולו החולה של בן-יהודה שדיבר 'מתוך רגש פנימי עצור בשארית כח, לפעמים בקול רווי דמעות' וכה אמר:

גבירותי ואדוני! בשם "ועד הלשון" בירושלים ובשמי עצמי אני משתתף אתכם בכל נפשי ובכל רגשותי נגד החלטת הוועד המפקח על הטכניקום בחיפה. אדוני! ראשי העומדים בוועד הזה הם גם ראשי חברת ה"עזרה", ואין אני שוכח ואין אנו רשאים לשכוח מה שעשתה החברה 'עזרה' לטובת [התחיה העברית] [ו]הלשון בארצנו. גני הילדים שלה [רק] כלם עבריים, [ו]גם בתי-הספר התחתונים והתיכונים, אעפ"י שאין אנו [עדיין] יכולים להיות מרוצים בהם, הנה אין אנו יכולים לשלול מהם [מעלתם] [ערכם] וחשיבותם ולכפור במה שעשו בענין היקר והקדוש (לנו) – הלשון. אבל דוקא מפני שבאה ההחלטה מצד האנשים האלה, יש מקום להתרגש[ות], כי אילו ידענום בעיקר למתנגדים, אעפ"י שהיה קצפנו גדול, היינו יודעים לפחות טעם הדבר, והיינו יודעים, (כי הם עושים זאת) אם מחמת טעות [או] (ואם מחמת) רשעות, אבל כשבאה [זו] (אותה) החלטה מצד אנשים אשר ידענום, כי בעקר אינם מתנגדינו, (הם כבר) נתנו ללשונונו זכות לשון חיה – עתה חרדה ממלאה לבנו. כל זמן ששמענו, שהם ממאנים לתת [המקום] זכות ההוראה ללשון העברית, (מפני שלפי דעתם) אי אפשר ללמד בעברית חכמות ומדעים, [כשהיה פה המנהל שמעתי שגם הוא עמד על נקודה זו]. חשבנו שאם יגיעו להחלטה זו יאמרו טעם זה. זוהי אמנם קצת [את זה רק] לחוצפה בלבד. כי אמנם חוצפה היא מצד 'עמי הארץ' לומר דעתם על הלשון העברית לאחד-העם, לשמריהו לווין ולטשלנוב – - את מהותם של המדעים מה שאפשר ללמד בעברית, אנו יודעים לא פחות מהם, ואת כחה וגבורתה של הלשון העברית אנו יודעים יותר מהם – - הלשון העברית [...] תוכל בודאי להמציא כל הנצרך גם למדעים בזמננו. אבל הם, כנראה, הרגישו בדבר, שיהיו נלעגים אם יתנו למאונם

205. 'השקפה מקומית', האחדות, 33/32 (י"ח סיוון תרע"ד), עמ' 53.

נמוק זה, ועל כן לא הזכירוהו בהחלטותיהם כלל. [...] אכן יש פה, כנראה, איזה דבר נסתר, שמעלימים ממנו, ואותו הדבר הוא שמטיל עלינו חרדה. יש פה, כנראה, התחייבות לכח אחר, שלשון הלמודים תהיה דוקא לא עברית, כי אם: גרמנית. כנראה, מכרו את בכורת לשוננו מי יודע בעד איזה נזיד עדשים ומי יודע לאיזה עשו [...] תהי הלשון העברית בתור לשון למודים בכל מקצועות המדע בכל בתי-הספר וגם בטכניקום! יחיו שלשה מיטיבי צעד, אחד העם, לוויין וטשלנוב! ויחי הדור הצעיר העברי, שידע להגן על לשוננו ולא יתן אותה למרמס לרגלי זרים!²⁰⁶

בן-יהודה לא הסתפק בנאומים חוצבי להבות, והיה שותף בניסוח גילויי דעת ומחאות פומביות וחתם את שמו עליהם. באחד מגילויי הדעת הללו נטען, כי אין החותמים, ולמעשה כלל היהודים הלאומיים, 'מתנגדים ללמוד לשון זרה איזו שהיא על בוריה בבה"ס העברים בא"י, אבל אין הלשון הזרה רשאית לתפוס מקום שפת ההוראה, כשם שאין לה זכות זו בבתה"ס של כל עם ועם'. 'הלשון היא נשמת העם: תחית שפתנו היא יסוד הכרחי בתחית עמנו [...] היא קדושה לנו ואנו נלחם בעדה כאשר נלחמו אבותינו בכל זמן בעד קדשי האומה'.²⁰⁷ המתיחות במוסדות החינוך של 'העזרה' הגיעה לרתיחה עם בואו של פאול נתן לירושלים (27.11.1913). הכל קיוו שנתן הנמרץ ישכיל לכבות את הבערה, אולם נתן הפגוע, הוסיף, אולי שלא ברצונו, שמן לבערה. מורי 'העזרה' בירושלים הגישו לו תזכיר ובו דרשו מן החברה 'להכיר בזכות השפה העברית בתור שפת הוראת כל המקצועות הכלליים השונים בכל בתי הספר של חברת העזרה בארץ ישראל'. אלא, שנתן לא מיהר להגיב על התזכיר. וכעבור ימים אחדים (ו' בכסלו, 5.12.1913) הודיעו לו המורים שאם תביעתם לא תיענה בחיוב בתוך ימים אחדים (עד י"א בכסלו, 10.12.1913), הם יתפטרו ממשורותיהם, והתפטרותם תכנס לתוקף כעבור חודשיים (בפברואר 1914), כדי שיהיה סיפק ביד החברה למצוא מורים אחרים. גם הפעם הזאת לא שעה נתן לפניית מוריו, והוא החליט לפתוח את הסמינר בכל תנאי. ואכן, כהן-רייס פתח את דלתות הסמינר (9.12.1913) מבלי שמסר על כך לדוד ילין, ששימש מנהלו

206. 'המחאה בירושלים' מאת סופרנו המיוחד, הצפירה, 257 (כ"ז מרחשוון תרע"ד), עמ' 2. הרישום בכת"י של סילמן במחברתו בגזים סידור פנימי 115. בסוגריים רבועים ההשמטות מדברי אב"י, ובתוך סוגריים רגילים, הוספות סילמן. על חלקו של סילמן במלחמת השפות: ראובן סיוון, 'ק"י סילמן במלחמת השפות', לשוננו לעם, ל"ה, ו (איר תשמ"ד), עמ' 171-174.

207. גלוי-דעת, מרכז המורים ועה"ל הוועדים לחיזוק החינוך העברי בא"י: ירושלים, חיפה ויפו. האחדות, 8 (ו' בכסלו תרע"ד), עמ' 26.

בפועל, ובאותו הערב מסר לו מכתב פיטורין גם למורים. המכתב לא נמסר לשאר המורים שהגיעו למחרת היום לעבודתם, לאחר שבועיים, שבהם היה הסמינר סגור, על כך נודע להם באותו היום. בבואם לעבודה הם נתקלו בנתן, בקונסול הגרמני שמידט ובכהן-רייס, שלוו בז'נדרמרים תורכים, ובעל כורחם הם נאלצו לעזוב את חצר הסמינר, מבלי שנתאפשר להם להיפרד מתלמידיהם. מראות קשים ומחזות מרגשים התרחשו באותו היום כאשר תלמידים שהצליחו לברוח מבתי הספר החלו לקרוע מחברותיהם הגרמניות והעלו ספרי לימוד גרמניים באש.²⁰⁸

הקונסול הגרמני, ד"ר שמידט, נדהם להיווכח עד כמה עזה השנאה ל'עזרה', ובביקורו בבית בן-יהודה, כמנהגו, הוא הביך, אולי לראשונה, את רצינות המאבק. לדברי חמדה, הוא איים על בן-יהודה, *ihre Haus ist wohl ein ?* *Beaufsichtigungsposten* ועוזב את הבית בלחיצת-יד חרישית.²⁰⁹

עיקשותו של נתן, שהוזנה, קרוב לוודאי, בידי כהן-רייס, הביאה להתלהטות היצרים, וכל אלה שעלו אליו לרגל שבו ממנו כלעומת שבאו. בן-יהודה וילין הציעו שחיים מרגליות קלווריסקי יופיע בפני נתן עם הצעה מעשית, שאם תתקבל על דעתו, יניחו הכל את נשקם.²¹⁰ הצעתו של קלווריסקי, ש'גם בן-יהודה הסכים' לה, הייתה פשרה שקבעה שכל המקצועות ילמדו בעברית, ורק בכיתות הגבוהות יחזרו על הלימודים הטכניים בגרמנית. לדברי כהן-רייס, קיבל נתן את הנוסחה הזו, שכבר הוצעה בישיבת הקוראטוריון ע"י מרטין פיליפסון, מראשי איגוד הקהילות בגרמניה, אולם חברי 'מרכז המורים', הם, ככל הנראה, דחו הצעה זו בשתי ידיים.²¹¹

גם חמדה ניסתה את כוחה אצל נתן, שעמו ניהלה בעבר שיחות רבות, והצליחה לרתום אותו לוועד המילון ואת חברת 'העזרה' לתרום לו. לדבריה לא הבטיח לה נתן ולא כלום, ואת שיחתם הוא סיים ביותר משמץ של איום: 'האם שכחה הגברת בן-יהודה כי המלון בסכנה? האין לה עוד הרצון להשלימו? ותגובתה של חמדה: אמנם, אני חרדה מאד לזה, אך מה יש בידי לעשות? נתן:

208. תאור מלבב ראו: אליעזר שמאלי, זהב בירושלים, ת"א 1980, עמ' 193-194. שם גם מילות השיר ששרו תלמידי הסמינר בגנות 'אפרים כהן הגוי'!

209. חב"י, 'לתולדות בן יהודה (זכרונות מפוררים ומפורדים)', דאר היום, 64 (כ"ז בכסלו תרפ"ד).

210. חיים מרגלית-קלווריסקי (פולין 1867 – ירושלים 1947). עלה ב 1895. היה חבר ב'בני משה', שימש בהוראה ונתמנה לנציג יק"א במושבות הגליל. גאל אדמות וסייע להתיישבות, ופעל לעבריותה של מערכת החינוך המושבתית. פעל לשיתוף פעולה עם הערבים. אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך ב, עמ' 801-802.

211. א' כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים (מהדורה שנייה), ירושלים תשכ"ז, עמ' 328; מ' רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב, עמ' 209-210.

ימשוך בן-יהודה את ידיו ממלחמה זו בנו, רק זה! חמדה: בן יהודה שלא ילחם בעד הלשון העברית יסקל באבנים, ובצדק. נתן: אויה לעם אשר יסקול את בן-יהודה שלו. נתן במרירות וברוגז: ומכל עבודתכם ומכל מושבותיכם אבן על אבן לא תשאר'.²¹²

בן-יהודה לא יכול היה להשלים עם עמדתו של נתן, וכדי להניאו מעיקשותו ולהבהיר לו את חומרת המצב ולהביא לפשרה כלשהי, הוא היה מוכן לסכן את עתיד מילונו. הוא פרסם בביטאון הציוני די וולט מכתב גלוי לד"ר נתן, כתגובה לראיון שנערך עמו ועם שמריהו לויין בעיתון די וולט, שבו התייחס נתן אל מילונו של בן-יהודה ועל תמיכתו בשפה העברית.²¹³ בן-יהודה, כדרכו, פתח את אגרתו בדברי קילוסין לנתן מיטיבו הגדול וכך כתב: 'זכר מלוני שעלה לפניך נגע עד לבי ומתוך רגשי-התודה בשביל כל מה שעשית בעד מפעלי הרגשתי את עצמי מחויב לערוך לך, אדוני, את השורות הבאות'. באותן השורות הוא גימד את חלקו בפרשה ובנימת התנצלות הוא טען, שבאסיפת המחאה נגד החלטות הקוראטוריון, הוא נשא את דבריו בתוקף תפקידו כנשיא 'ועד הלשון', וגם בדבריו באסיפת העם, 'הראיתי והטעמתי את פעולת "חברת העזרה" בשביל השפה העברית בארץ ישראל', ודווקא משום ש'עזרה' אינה ידועה כאויבת לעברית, עוררה החלטת הקוראטוריון זעם כה רב. הוא ניסה לשכנעו, כי 'בתור מחבר המלון ללשון העברית [...] יש לי הזכות להוציא משפט, אם אפשר ללמוד מדעים בעברית או לא ואני מצהיר כי ניתן להורות מדעים בשפה העברית, ולפיכך עליו, על ד"ר נתן, לדאוג לשינוי החלטת הקוראטוריון, הואיל והכל רואים בהחלטה זו עלבון לעצמם וגזל קדשנו היחידי, אשר אמרנו, שהוא כבר ברשותנו. התעוררות גדולה הקיפה את כל הארץ ואין שום אפשרות לשכך את הסערה. הקהל מוכן למעשים קיצוניים ושום כח אנושי לא יעצור בעדו'. לפי הערכתו 'הטכניקום, לא יפתח בלי שפיכת דם ישראל, הוא לא יפתח בלי שעשורות צעירים יובאו אל בית האסורים'. בן-יהודה הזהיר את נתן לבל יפנה 'לדברי האומרים לך, שכל התנועה אינה אלא מעשי ידי קצת צעירים שוטים וקצת אנשים המבקשים את טובתם הפרטית, ושברוב תעבור הסערה. יש כאן תנועה רצינית ועמוקה ביותר, שלא תרתע לאחוריה מפני שום כח שבעולם'.²¹⁴

212. חב"י, חייו ומפעלו, עמ' 254-255.

213. *Die Welt*, Nr. 46(14/11/1913), 'Die Sprachenfrage' aim Technikum' en Interview mit Dr. Nathan und Dr. Levin', P. 1558

214. Ben Jehuda an Dr. Natan ein Dokument

(*Die Welt*, 50(12.12/1913 p.1691) תרגם לעברית יוסף קלוזנר, 'בעל מלאכה אחת (למלחמת-הלשונות בארץ-ישראל)', השלח, כ"ט (תמוז תרע"ג-כסלו תרע"ד), עמ' 593-595. ראו תרגומו: 'תנועת ההגנה על הלשון העברית', הצפירה, 272

קריאתו של בן-יהודה שנכתבה 'בדמעות של דם', נתפרשה כקריאה למרד והחרידה את ציוני גרמניה. אויגן כץ, פרסם בתגובה למכתבו של בן-יהודה רשימה בדי וולט, והאשים בה את בן-יהודה כפנטי המסית את היהודים הלאומיים בגלוי לשפיכות דמים. בן-יהודה נחלץ להסיר מעליו את החשד הנורא וכתב מכתב נוסף בשם: 'שפיכות דמים' (Blutvergiessen), ובו ניסה לטעון שפתיחתו של הטכניקום בתנאים עליהם מתעקשת חברת 'העזרה', הוא בבחינת שפיכת דמם של היהודים, ולא כפי שהבין אויגן כץ. 'אינני מתבייש', כתב בן-יהודה, 'אני באמת פאנאט ללשון העברית, אבל בהתייחס להאשמה בדבר שפיכות דמים, זה דמיון מרושע שביסודו אי-הבנה מוחלטת'. הוא הביע את בטחונו הגמור ש'העזרה' לא תוכל לפתוח את שערי הטכניקום, 'שאנו התכוננו לו כחגיגה לאומית גדולה, על קרקע ציונית, שיהפוך למאורע עצוב לעולם היהודי'.²¹⁵ דברים שכאלו, ציין יוסף קלוזנר, 'לא נועזו להוציא דוגמתן שום עברי אחר בעולם!' גם לאחר איומי נתן על גורל העיתון לא נרתע בן יהודה ופירסם את מכתבו הגלוי.²¹⁶

פרופסור אוטו ורבורג, נשיא ההסתדרות הציונית בגרמניה, חש להכחיש בדחיפות את ההאשמות שנתפרסמו בעיתוני גרמניה, כאילו מכוון מאבקם של הציונים נגד הממשלה הגרמנית. הוא פנה אל בן-יהודה, כמי שתמך בו גם באופן אישי,²¹⁷ ורחק בו לפעול בקרב הדיפלומטים הגרמנים ובאמצעותם להבהיר לציבור הגרמני, שידיה של התנועה הציונית נקיות. יתר על כן, לפי דבריו של כהן-רייס, רוצים הם הציונים 'לתת מקום בבית הספר לגרמנית במידה מרובה יותר מאשר עד-עתה, אך לא בתור שפת-הוראה, כי ע"י כך משניאים את הגרמניות על הקהל'.²¹⁸

בן-יהודה נענה לבקשת ורבורג וביחד עם ילין נתקבלו לשיחה אצל הקונסול הגרמני אדמונד שמיט (5.1.1914) וסוכם בה על נוסח של פרסום אשר 'יבהיר את המצב וירגיע את הרוחות'. ההודעה נשלחה ונדפסה בדי וולט' בשמו של הקונסול, אולם, שלא בידיעתו.²¹⁹

(15.12.1913); י' בן-יוסף, מלחמת השפות, ת"א 1984, עמ' 78-79; מכתב חוזר מאת מרכז

המורים בא"י, נומר 2, נספח להחנוך, ד, חוב' ב-ג (כסלו-אדר תרע"ד), עמ' יט.

215. אויגן כץ, די וולט, (לעיל), 3 עמ' 69; אבי"ש, שם, 6 (6.2.1914), עמ' 136. לאחר פרסום המכתב לנתן (בצרפתית), סיפר בן-יהודה, כי בפגישתו עמו לא עלתה האשמה זו.

216. י' קלוזנר, 'בעל מלאכה אחת' (לעיל, הערה 207).

217. אוטו ורבורג סייע לבן-אבי"ו ולימימה, ילדי אבי"ו בעת לימודיהם בברלין, והיה מראשי התומכים והמנדבים למילון. לכבודו הוקדש הכרך השני.

218. א' כהן-רייס, מזכרונות (לעיל, הערה 203), עמ' 339.

219. פרוטוקול ישיבת הוועד לחיזוק החינוך, י' בטבת תרע"ד, 8.1.1914, אצ"מ, A153/119/2. הנוסח נדפס בדי וולט, 3 (16.1.1914), עמ' 59. Der deutsche Generalkonsul in

Jerusalem über dem Sprachenkampf

במברקו אל משרד החוץ הגרמני, דיווח שמידט על השיחה, וטען שמלכתחילה היה ברור לו שאין כל כוונה ליהודים להלחם בגרמניה, וכי 'שאלת השפות היא ענין פנימי שאינו נוגע במישרין באינטרסים גרמניים. אך עלי למחות נגד הצורה, שבה פעלו נגד חברת "עזרה"'. הוא הסביר, כי ייתכן שהנוסח הנדפס 'אולי אינו מביע במידה מספקת, שאינני מאמין בנזק מכוון לאינטרסים גרמניים'. הוא, מכל מקום, הסכים לקיום השיחה, 'כי לא רציתי לנתק את הקשרים עם אנשים בעלי-השפעה, המוכרים לי זה זמן רב'.²²⁰

במכתב מפורט אל אחד-העם גולל אליעזר מאיר ליפשיץ, מורה בבית המדרש למורים בירושלים את השתלשלות האירועים ואת דעתו עליהם, שהייתה שונה בתכלית מדעותיהם של מרבית הלוחמים ב'עזרה'; הוא ציין, כי 'הנקודה הכי מכוערה בכל המלחמה היתה המלחמה סביב "המעון לבנות"'. זה היה מוסד יפה באמת' שהכל היו חייבים להיזהר בקיומו, אולם לא כך היה. 'לפני הבית עמדו המשמרות של תלמידי הסמינר החדש, ודימונסטרציות לפני הבית ושירים ונאומים [...] ולבסוף הוציאו פקידי הועד הפועל את הילדות [...] ויסדו מעון חדש. שמות עשו בנפש ילדות תמות'.²²¹

המעון לבנות נוסד בשנת 1907 כבית מחסה ליתומות שנתמך בידי 'העזרה' ונוהל בהתנדבות ע"י אסתר, רעייתו של כהן-רייס. שנה לאחר יסודו, החל 'הועד הפועל הציוני' להשתתף במימון אחזקתן של יתומות מן הפוגרומים ברוסיה, וערב המאבק ב'עזרה' הוא החזיק על חשבוננו חמש-עשרה בנות. כבר ב 1911 הציע כהן-רייס להעביר את המעון לאחת המושבות ולקיימו במשותף, אולם 'הועד הפועל הציוני' דחה את ההצעה והעדיף לקיים מעון יתומות חדש בלא תמיכת 'העזרה'. בהפרת שיתוף הפעולה הזה, סבר משה רינות חוקר חברת 'העזרה', 'בא לידי ביטוי מעשי ראשון אותו שינוי החלטי במהלך[?] הרוחות בתנועה הציונית', כלומר; המגמה ליטול אחריות בלעדית על מוסדות החינוך.²²²

תיאור מרגש על שהתחולל בבית היתומות, הסמוך לכנסייה האתיופית שמול ביתו של בן-יהודה ובסמוך לבית המדרש החדש למורים, נכתב בידי בן-יהודה וחמדה במקומות שונים. על פי תיאוריהם, על בית היתומות בראשותה של המנהלת שרה גולדשמידט, הוטל עוצר, והן נשארו סגורות על מנעול ובריח

220. שמידט למשרד החוץ, 13.1.1914. מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים 1842-1914, תל-אביב תשל"ג, עמ' 201-202.

221. מ' רינות, 'עדות על מלחמת-השפות בירושלים (אגרת מאת רא"מ ליפשיץ אל אחד העם)' בתוך: מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, כרך ב, חיפה תשל"ב, עמ' 178.

222. מ' רינות, חברת העזרה (לעיל, הערה 211), עמ' 64.

כאשר גם מן השער ומהחצר שסביב הבית אין יוצא ואין בא. היו אלה יום א' וב' של חנוכה תרע"ד (25-26.12.1913). בן-יהודה, עפ"י תיאורה של חמדה, הדליק חנוכה על אדן חלונו, כדי לשמח את היתומות כשמורי ירושלים ניצבים ליד ביתו. היתומות צפו בחזיון מבעד החלונות, שעה שתלמידי בתי הספר של 'עזרה', הבעירו מדורה מול משרד הקונסול הגרמני ברחוב הנביאים (פינת רחוב ישעיהו) והשליכו לתוכה ספרי לימוד בגרמנית. שמידט נזעק למקום ובא ועלה על גזוזטרת ביתו של בן-יהודה ובראותו את המראה הזה, פרץ בכבי.²²³

גורלו של מעון הבנות עמד על סדר יומו של 'הועד לחיזוק החינוך' במשך ימים רבים. הכל היו משוכנעים בצורך לפתוח מעון חדש עברי, אולם, הקושי התקציבי ואי הוודאות מי מבין הבנות תישאר בחזקתה של 'עזרה' ומי מהן תבכר להיות במעון החדש, מנעו את פתיחתו. בן-יהודה, שנתמנה לחבר בוועד לחיזוק החינוך, פנה אל אוסישקין ואל גורמים נוספים שיבטיחו תמיכה במעון. הבהילות בפתיחת המעון הוצגה ע"י חמדה שטענה כי 'בכל יום ויום יכולים להיות המאורעות היותר נוראים'. היה חשש שחברת 'עזרה' תוציא בכוח את הבנות, שירצו לעבור למעון העברי, 'והן תשארנה בחוץ'. 'הדמורליזציה הולכת ומתגדלת מיום ליום' טענה חמדה 'ואנו מחויבים לקדם את השערוריות שבדואי התינה'.²²⁴ בישיבתו הבאה של הועד בישר בן יהודה 'שהמעון העברי נפתח'.²²⁵ אלא, שפתיחתו הייתה מלווה בחזיונות קשים ביותר.

ב 22.2.1914 התכנס הקוראטוריון לדיון נוסף מתוך כוונה לגשר על הפערים ולאחות את הקרעים שגרמה מלחמת השפות. ההחלטות שנתקבלו שיקפו למעשה את המצב המביך של חוסר נכונות לפשרות; א. לא יוקם בית הספר הבינוני שליד הטכניקום. ב. המקצועות מתמטיקה ופיסיקה ילמדו בעברית, אולם ההכרעה הסופית אילו מקצועות ילמדו ובאילו שפה, תדון כעבור ארבע שנים. ג. בינתיים יחויבו כל המורים לדעת עברית בפרק הזמן הזה.²²⁶ אנשי 'העזרה' הסתייגו מההכרעות הקוראטוריון, שהושפעו מנוכחותם של שלושה הציונים שהצטרפו אליו: חיים וייצמן, מרטין בובר ואריה לייב מוצקין, וראו בהן כישלון זמני, אך בדעת הקהל בגרמניה נתפרשה ההחלטה כניצחון ציוני חד-משמעי. האם היה בהחלטה זו משום ניצחון לציונים? רבים סברו שהיה בה

223. חב"י, חייו, עמ' 251-256; חב"י, 'שלושים שנה למלחמת-הלשון', הד ירושלים, 24.12.1943. במאמרו, 'הנחה חשמונאית', העברי (ז), מ"ה (כסלו תרע"ח), עמ' ב-ג (ניו יורק) כתב בן-יהודה שאת החנוכה מעץ הדליק אביעזר ילין. חב"י, 'יובל השלושים למלחמת הלשונות'. (טיוטה ?) 43/85.

224. פרוטוקול הועד לחיזוק החינוך העברי, ח' בטבת תרע"ד, 6.1.1914, אצ"מ, A153/119/2.

225. פרוטוקול מיום כ"א טבת תרע"ד, 19.1.1914, אצ"מ, שם.

226. מ' רינות, חברת העזרה, עמ' 223. על חלקו של שמריהו לויין ראה: שמעון א' שור, 'שמריהו לויין וניצחון העברית', כיוונים (ניסן תשנ"ו), אפריל (1996), עמ' 171-200.

הכרה בכוחה של התנועה הציונית ובכוחו של היישוב הלאומי בארץ-ישראל להיות ארון לגורלו ולתת גט כריתות סופי לתלות בחברות הפילאנטרופיות בעשייה החינוכית.²²⁷

בן-יהודה העריך את החלטות הקוראטוריון לא רק כניצחון והישג, אלא כ'המבחן הראשון ב"עמות" העברית [...] ועמד במבחן זה והצליח [...] הכל יודעים והכל מודים עכשיו, כי בארץ ישראל יש עם עברי שלשונו היא אותה הלשון שבה דברו משה ויהושע, דוד ושלמה [...] עם היודע לעשות פלא כזה [...] הוא עם שיש לו זכות קיום לאמיתית. ולכל הפרסום העולמי של תחיית הלשון הלאומית 'גרמו אותם האנשים, הקטנים והגדולים, שבחתירתם תחת הלשון הלאומית שלנו ובזממיהם עליה הביאינו [כך!] בשנה זו לידי מלחמת זה'. וברמזו לעבר חברת 'העזרה' הוסיף: 'הם שבמשך שנים אחדות עזרו לנו ועבדו אתנו יחד לתחיית הלשון העברית, הם כאלו נבחרו מההשגחה להיות הסבה להשעה הגדולה הזאת בדברי הימים של התחיה העברית'.²²⁸ כעבור שנה, כשרוחות המלחמה העולמית הראשונה כבר נשאו עימם את ריח אבק השריפה, נדרש בן-יהודה למלחמת השפות וכך כתב:

פתיחת בתי הספר האלה [הלאומיים] היתה מאור גדול בדברי הימים של התחיה העברית, וקוה קוינו לחוג יום זה בהתלהבות של חדוה כראוי, אלא שהנסיבות מנעו זאת ואף על פי כן, 'ככל מה שאני יותר חושב אדות המלחמה הקטנה בכמות ההיא שלנו [...] אני משתומם על גדלה האיכותית ועל יפיה הרוחנית [...] אין לנו במה להתבייש בזכרון המלחמה ההיא'. בדברי ימי העמים היו מאורעות שנראו גדולים בהתרחשותם, אולם עם הזמן הועם זהרם וחשיבותם אינה ניכרת. ישנם מאורעות קטנים ופחותי ערך שככל שהזמן חולף, 'הולך אורם הלך ואור יותר ויותר'. ואילו מלחמות שנדמו גדולות וחשובות בזמנן 'ברגע הולדם למולדיהם ויוצריהם כן יותר גדלים וחשיבותם מתגלים ומצטיינים אחרי עבור עליהם זמן פחות או יותר ארוך'. כזאת היא מלחמת השפות 'ואשרי יוצרים של מאורעות כאלה: שכרם גדול בדברי הימים! [...] אנו חשנו זאת כבר בזמן המלחמה [...] במלחמה יפה ונפלאה זו השתתפו ילדות בחרות וזקנה, ומקרב לבי אני קורא

227. גם יוסף אהרנוביץ, הגדיר את החלטת הקוראטוריון ככניעה וכניצחון חשוב להסתדרות הציונית, ברם, בנושא השנוי במחלוקת – 'השפה העברית בתור שפת ההוראה בטכניקום' – לא הושג לדעתו כל ניצחון, והוא צידד בנטישת הקוראטוריון הואיל והקמתו של הטכניקום על הר הכרמל עדיין 'מאים לחבל את כל עבודתנו החינוכית בארץ-ישראל'. ד' בארון וא' שוחט (עורכים), כתבי יוסף אהרנוביץ, כרך א, ת"א תש"א, עמ' 180-183.

228. 'השנה העברית', האור, 1 ('יו תמוז אתתמ"ה' (תרע"ד).

לכל היוצרים אותה ולכל מי שהשתתפו בה: אשריכם! בתוך כל המראות הקדושים המזהירים בשמי דברי הימים של האומה שלנו אייר גם אור שמותיכם אתם באור זך ומצוחצח!²²⁹

צחוק הגורל הוא שדווקא אחד-העם נתפס בתודעתם של רבים כאחד מגיבורי המלחמה הזו שתרמה להרמת קרנו הדועכת. ואילו בן-יהודה, שנחשב באותם ימים בעיני חוגים בגרמניה ל'טרוריסט', ופעל בנחישות ובאומץ נגד חברת 'עזרה' ומיטיבי האחרים, הואשם בידי יריביו, כאילו היה אדיש ובחר שלא להיאבק בשל שיקולים של כדאיות.²³⁰

ייסודה של האוניברסיטה העברית

פעילותם של אחד-העם ובן-יהודה סביב הקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים, ובמיוחד סביב הקמת המכון ליהדות סגרה את מעגל יחסיהם הטובה. היזמה לכינונה של אוניברסיטה יהודית בירושלים קרם עור לאחר הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל. ביום ט"ו באב תרע"ח (24.7.1918), הונחה אבן הפינה על הר הצופים בירושלים ע"י ד"ר חיים וייצמן במעמדו של הגנרל אלבני ובנוכחות שאר ראשי הממשל הבריטי בארץ-ישראל.

כעבור שנה, בקיץ 1919, נדונו ההצעות השונות בדבר כינונה של האוניברסיטה; שמואל הוגו ברגמן, שבידו הפקידה המחלקה לחינוך של המשרד הציוני באנגליה (בראשותו של שמריהו לויז) את תכנונה של האוניברסיטה, חשש מפני זרעי המחלוקת האפשריים אם לא תיזור האוניברסיטה החדשה 'את אחדות הרוח החסרה לנו כעת, כשאנחנו שבים הביתה [...] לברוא את האוויר הרוחני של ארץ ישראל. יש לכן ליישב את המחלוקת המוקדמות ולגשת להנחת אבן היסוד למחקר ולהוראה מדעית ברמה גבוהה – מוסד לשפה העברית'.²³¹ מרבית המנהיגים היהודיים דרשו להעניק מעמד מרכזי דווקא למדעי היהדות. תכנית האוניברסיטה עובדה בלונדון והוגשה לאישור 'הועד הפועל הציוני הגדול' (פברואר 1920), ואז הוחלט,

229. 'השנה העברית', האור, 1 ('יו" תמוז אתמ"ה, תרע"ד). ובמלאות שנה למלחמה: 'שנה ואף על פי כן', האור, 51 ('ג בכסלו תרע"ה).

230. ר' בנימין, משפחות סופרים, ירושלים תש"ך, עמ' 16; ש' שבא, הימים היפים, תל-אביב 1972, עמ' 98. ראו תגובתו של י' קרני, 'מכתבים ותגובות, בן יהודה והימים הטובים', משא דבר (כ"ח תשרי תשל"ג), עמ' 2. ראו גם: אחד-העם לשמריהו לויז, 10.6.1913, אגרות, ה, עמ' 142-143.

231. ש"ה ברגמן, 'הוועידה האוניברסיטאית', העולם (26.12.1919).

בהשראת וייצמן, על הקמת מכון מחקר במדעי הטבע וכן, מכון עברי: 'מוסד לחקירת השפה העברית', 'מוסד חקירה ללשון העברית' ו'מחלקה למדע העברי' וכיוצא באלה שמות. בסופם של דיונים הוחל בייסוד המכונים למדעי הטבע ואילו הטיפול במדעי הרוח נדחק מסדר העדיפויות.

בקיץ תרפ"ב (1922), הציע מושל ירושלים הבריטי, רונאלד סטורס, לפתוח בירושלים אוניברסיטה אנגלית, והוא בא בדברים עם מדענים שונים ובהם אליעזר בן-יהודה, דוד ילין ויוסף קלוזנר. הללו נטו תחילה להיענות ליוזמה, אך כעבור זמן-מה הודיעו השלושה על הסתלקותם ממנה בטענה שזו תסכל את המהלכים להקמתה של אוניברסיטה עברית ותתחרה עמה. על פי הצעתו של יוסף קלוזנר הוקמה ועדה מכינה לפתיחת אוניברסיטה עברית 'הועדה הארצישראלית לפתיחת האוניברסיטה', בהשתתפות השלושה ואליהם נוספו עוד: מנחם אוסישקין, ראש ההנהלה הציונית, אחד-העם ובנו שלמה גינצברג (גינסור), שטיפל עוד בלונדון בעניין זה, נורמן בנטוויץ, מקורבו של אחד-העם ומזכיר המשפטים בממשלת המנדט. כן צורפו יהודה לייב מאגנס וא"ל מאיר. קלוזנר חיבר תזכיר מפורט על המבנה המיועד של המחלקה למדעי הרוח, הכולל תכניות לימודים, שכר מרצים וכו' (חשוון תרפ"ג) שנדפס גם בעולם, ובן-יהודה נתמנה למזכיר הוועדה עד יום מותו.²³²

המחלוקות לא אחרו לבוא, וכבר באותם ימים סברו בן-יהודה, קלוזנר, אוסישקין ומאיר שעל האוניברסיטה החדשה להיות ככל האוניברסיטאות בעולם; ראשיתה בהוראה ואח"כ גם במחקר. כנגדם, הזהירו אחד-העם וחבריו, בנטוויץ ומאגנס מפני יסודה של 'אוניברסיטה ליטאית'. הם רצו להתחיל ביהדות ובמדעי הרוח, שבהם יוכלו יהודים להצטיין, ובמשך השנים תהיה אוניברסיטה רגילה. גם וייצמן סבר אז שאין לכוון אוניברסיטה רגילה, שתעניק תארים ותטפח 'פרולטריט רוחני', אלא לייסד מכוני מחקר ולא פקולטות להוראה.

בירושלים הוקם באותו זמן 'ועד להפצת השכלה גבוהה בארץ ישראל' (ילין, יוסף לוריא ודוד מונטגיו אידר) שתכנן פתיחת קורסים אוניברסיטאים לציבור הרחב. התכנית כללה בתוכה לימודים הומניסטיים ובכללם שפה וספרות עברית. הוקמה ועדה מייצעת לעניין זה בראשות הנציב העליון הרברט סמואל שתמכה גם היא בהעדפת מדעי היהדות.²³³

רק ב 1922 התכנסה בירושלים אסיפה לשם 'ייסוד הפקולטה למדעי הרוח' בהשתתפות אוסישקין, אחד-העם, קלוזנר, המזרחן ליאו א' מאיר, דוד ילין

232. י' קלוזנר, האוניברסיטה שלנו, תולדותיה ומצבה הכללי של האוניברסיטה העברית בירושלים, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 21-25.

233. פרטוקול הוועדה מיום 18.7.1919, אצ"מ, ח' L4/110.

ויוסף לוריא, בן-יהודה, האשורולוג פרופ' הרמן פיק, נורמן בנטוויץ, היינריך לוה, סול רוזנברג וזלמן שוקן.²³⁴

בתום האסיפה הוחלט לפעול לפתיחת מחלקה למדעי המזרח ולנהל מו"מ עם הממשלה להשגת הכרה במוסד כבית ספר גבוה. בין חברי הועדה – אחד-העם יו"ר ואליעזר בן-יהודה. (שאר החברים: דוד ילין סיו"ר, ל"א מאיר מזכיר, קלוזנר ופרופ' פיק). ההתארגנות לפתיחת המכון הייתה מהירה; באסיפה החמישית שנערכה ב 4.5.1922 (ו אייר שנה ה' להכרזת בלפור), הוצעו מקצועות הלימוד והמורים ובהם בן-יהודה כמרצה לתולדות הלשון.²³⁵ מינויו של בן-יהודה לתפקיד זה היה פסגת משאלות לבו; במשך שנים הוא חלם על הקמתה של אוניברסיטה עברית וכך כתב לאחר החלטת הקונגרס: 'המכללה העברית בירושלם, זה הכתר לכל המפעל הלאמי של התחיה העברית. אשרי הכנסייה שהחליטה זאת, אשרינו שזכינו לשמע החלטה זו, ואשרי מי שעניו תחזינה צאתה לפעל'!²³⁶ לאוטוידאקט שמעולם לא למד בלשנות בצורה מסודרת, היה המינוי משום הכרה אקדמית בהישגיו המדעיים וביכולתו המקצועית, ואין לתמוה על מסירותו הרבה בייסודה של האוניברסיטה, ושל המכון בפרט. בדיון שנערך, לאחר שהוצגו מקצועות הלימוד והמורים, גרס קלוזנר ש'המכללה עתידה לעורר תקופה חדשה בחו"ל', ומשום כך יש לעורר דעת קהל אוהדת, ולא להסתפק בפניות אישיות אל פרופסורים ונדבנים. בן-יהודה סבר, שאין להסתפק במכתבים ויש לעשות שימוש 'בעתוננים לברר מה אנו רוצים' שכן למטרה זו, לדעתו, לא יינתן כסף מקרן היסוד, למטרה זו יתרמו אנשים שאינם נותנים 'להציוניות'. הוחלט לכתוב לפרופסור ויצמן על הענין, לפנות לחכמים שונים בחו"ל בהצעה שיקבלו עליהם משרת פרופסור במקצועות שונים ולהתחיל בעבודה.

234. פרוטוקול מיום 10.4.1922, אצ"מ, S2/310. עפ"י חגית לבסקי, 'בין הנחת אבן הפינה לפתיחה: ייסוד האוניברסיטה העברית, 1918-1925' בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל אוהד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, שרשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 159-121, שם, עמ' 144.

235. ב 4.5.1922 (ו' אייר שנה ה' להכרזת בלפור). כתב היד של חמדה. אצ"מ, A153/184/2. הוצעו המורים כדלקמן: א. דקדוק מדעי – דוד ילין. ב. תולדות הלשון – אליעזר בן-יהודה. ג. ספרות: תנ"ך, מבואות – פרופ חיות או פר' (א"ש) יהודה. תנ"ך קריאה – פרופ' חיות ופר' (א"ש) יהודה או ד' ילין תלמוד והמשפט העברי – פר' לוי גינזבורג, או שטרנוביץ, אפטוביצר פיוט, השירה, הספרות החדשה. לשונות שמיות: א. ערבית – פר' א"ש יהודה. ב. ארמית וסורית. ג. כנענית וכושית. ד. אשורית – פר' פיק. ה. מצרית – פר' אולבריס. ג. הלשונות העתיקות והחדשות. א. יוגית וספרותה – פר' יוסף רידר. ב. רומית וספרותה. ג. ספרות כללית. ד. פלוסופיה ודברי הימים. א. פלוסופיה כללית – פר' מלטר. ב. פילוסופיה יהודית – הנ"ל. ג. דברי הימים הכלליים – מורי השפות ד. דברי ימי היהודים – ד"ר יוסף קלוזנר.

236. 'השנה העברית', האור, א (י"ו תמוז תרע"ד).

ילין יצא לחו"ל כדי להשיג משאבים ולהיפגש עם אישים שונים שיסייעו להקמת המחלקה למדעי הרוח וישמשו בה כמורים,²³⁷ ובן-יהודה ניהל באותם ימים את התכתובת של הוועדה המכינה ולצדו עמדה חמדה בכתיבה. בכלל הנמענים היה גם אחד-העם, שהדיר רגליו מן הפעילות השוטפת אך שותף בכל דבר ועניין (נספחים, מכתבים יד-ט).

וייצמן לא ראה בעין יפה את פעולות הוועדה הארץ-ישראלית. הוא נבהל מן היוזמה שפורסמה בג'ואיש כרוניקל (6.10.1922), על מגבית להקמת הפקולטה למדעי הרוח ועל דיווחי ילין על הסכמת הברון רוטשילד להעניק לשם כך תמיכה נדיבה (2000 פרנקים למשך חמש שנים). במכתבו מלונדון אל גאסטון וורמסר (פאריס), 10.10.1922, הוא הבהיר שאין להתחיל בענין, אלא לאחר שתמצא אישיות מדעית בעלת יוקרה בינלאומית כגון ד"ר חיות רבה של ווינה, והזהיר ש'אם ישאר ביצוע המשימה בידי אנשי המקום, אני חושש מאוד שלא נגיע לתוצאות המיוחלות'.²³⁸

כשנתפרסמו דבריו של וייצמן בהארץ נחרד בן-יהודה, ושיגר מכתב אל קלוזנר ובו ציין את הרושם הקשה שעשו עליו דבריו של וייצמן, שהתייחס לכוחות האקדמיים המקומיים הדלים שלא יהיה בכוחם לשאת את משא ה'מכללה'. גם אוסישקין חש עלבון מדברי וייצמן. לאחר ההתרגשות הרבה ומשקרא את דברי וייצמן כפי שהתפרסמו בג'ואיש כרוניקל הלונדוני, או אז 'ראיתי בו כי אין השד כ"כ נורא כמו שנדמה' עפ"י התרגום בהארץ. שם נכתב כי המקומיים לבדם לא יוכלו 'לעמד בשדה בפרט כנגד הכחות האחרים המתחרים'. בן-יהודה דרש לפנות להארץ שיתקן את המעוות 'לבלי להניח מקום למקרניים?' [להשתמש בזה].²³⁹

בכ"א כסלו תרפ"ג שיגר ז' ז'יקובס מכתב אל דוד ילין ובו נתבקש להופיע ביחד עם בן-יהודה לפגישה עם וייצמן בעניינה של האוניברסיטה (נספחים, מכתב יט). מה עלה בפגישה זו אין לדעת, ייתכן וזו נועדה למצוא בניין למכון למדעי הרוח, אולם, בן-יהודה כבר לא היה בין הנוכחים.

במכתב ששיגר וייצמן אל בן-אב"י, חודשיים לאחר פטירת בן-יהודה, הוא הזכיר לו את הפגישה, כנראה אותה פגישה, שהתקיימה בבית בן-אב"י, שעתיד היה לשמש עוזרו המדיני של וייצמן,²⁴⁰ וטען ש'לרוע המזל, עקב התערבותם

237. מכתב ילין (מקארלסבאד) אל אב"י, כ"ו באב תרפ"ב, (20.8.1922), כתבי דוד ילין, ה, אגרות ב', ירושלים תשל"ו, עמ' 182-183; ילין (מקארלסבאד) אל רעייתו, כ"ח באלול תרפ"ב, שם, עמ' 189-190.

238. ברנארד ואסרשטיין (עורך), כתבי חיים וייצמן, סדרה ראשונה, אגרות, כרך יא, ירושלים, 1979, תעודה 210, עמ' 201-202.

239. אב"י לקלוזנר, י"ה חשוון ו' בלפור, 6.11.1922, בהס"ל, אוסף שבדרון.

240. חמדה, חייו, עמ' 310-312.

של גורמים מבחוץ נשתבשה שאלת הפאקולטה העברית. הסיבה לכך, לדעתו, 'הפעולה הנמהרת של הועד הארץ-ישראלי', שלא השכיל להיוועץ עם הגורמים השונים בחו"ל ולא אבו בשיתוף פעולה כנדרש.²⁴¹

דוד ילין ציין בהספדו, בהלווית בן-יהודה, כי בעוד ימים אחדים היה צריך לעסוק בפתיחת המחלקה למדעי הרוח.²⁴² בהתכנס 'הועדה הזמנית לפתיחת מחלקת מדעי הרוח' לשיבתה הראשונה, לאחר פטירתו של בן-יהודה, סיפר דוד ילין על שמחתו הרבה של בן-יהודה לאחר הצלחת המשא ומתן שניהל עם וייצמן בדבר המקום שהוקצה למחלקה בבניין האוניברסיטה על הר הצופים, ושבעקבותיו כתב את מכתבו האחרון בחייו אל אוסישקין. במכתבו זה התנצל בן-יהודה על שלא יכול היה לבוא ולדווח על תוצאות פגישתו עם וייצמן בדבר הבית שבו ישוכן המכון 'מפני האויר הקשה', וגם על שיחתו עם בנטוויץ.²⁴³ גם על הפגישה הזו, יום אחד לפני פטירתו של בן-יהודה, סיפר ילין, שהייתה כרוכה בנסיעה לביל גשם ירושלמי מקפיא וגשום. בשיחה זו נדונו הסוגיות השונות הכרוכות בפתיחתה של המחלקה.²⁴⁴ בהעדרם של שני האישים (אחד-העם החולה שלח מכתב, שנקרא אחרי נאום הפתיחה של מאגנס), נפתח המכון למדעי היהדות בנר ראשון של חנוכה תרפ"ה (1924) בטקס רב-רושם בנוכחות הנציב העליון הרברט סמואל.²⁴⁵

אחרית דבר

מערכת יחסים מורכבת נרקמה במשך השנים בין אחד-העם ובן-יהודה, שהתבססה על הערכה אישית הדדית ועל מחלוקות רעיוניות חריפות. אחד-העם ייצג את ערך 'בעיית היהדות', בעוד שבן-יהודה צדד בפתרון 'שאלת היהודים'. ארץ-ישראל לא יכולה הייתה, לדעת השניים, להיות פתרון לשאלת היהודים. אולם בעוד שבן-יהודה ראה בארץ-ישראל פתרון להטבת מצב היהודים גם מחוצה לה שתפחית את האנטישמיות, אך תמנע התבוללות, היו רעיונותיו של אחד-העם פתרון הולם לאלה שסברו שאין בנמצא פתרון מדיני לכל היהודים. עד למציאת פתרון שכזה, סבר אחד-העם, יש לעסוק בהכשרתו הרוחנית של העם בגולה לקראת לאומיותו, ורק מאוחר מאד תמך בעבודה מעשית כשארץ-

241. וייצמן אל בן-אב"י, 15.2.1923, אגרות (לעיל, הערה 230), תעודה 284, עמ' 259-260.

242. 'הלוית אב"י', דאר היום, 65 (19.12.1922).

243. 'המכתב האחרון', דאר היום, 66 (20.12.1922).

244. 'פרטי-כל ישיבת הועדה' מיום ז' טבת תרפ"ג, 26.12.1922, בהסל"א, 40791/1574.

245. ולא 1925 כפי שציין קלוזנר בספרונו: האוניברסיטה שלנו (לעיל, הערה 225), עמ' 26. אחד-העם, 'לפתיחת "המכון למדעי היהדות" בירושלים', כתביו, עמ' תסד.

ישראל תשמש לו מרכז רוחני. דומה שגם בן-יהודה וגם אחד-העם לא היו משוללי הגולה, והכירו בעובדה שארץ-ישראל לא תכיל לעולם את כל היהודים, אולם בן-יהודה תיעב את הגלות ותלה בה את כל פגמיו החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים של העם היהודי. בן-יהודה, כאחד-העם, היו חילוניים בהשקפותיהם, אולם ייחסו חשיבות רבה למורשת היהודית ונאבקו על שמירתה בקנאות, ושניהם העמידו את הלאומיות כערך עליון וכתשתית התרבותית המשותפים לעם היהודי בעידן והמודרני.

אחד-העם תמך במאמצים להשגת הצהרת בלפור ושימש יועץ לוייצמן בהיותו חבר בוועד המדיני בלונדון. אחד-העם נתבקש גם להעיר על נוסח ההצעה שהוגשה לוועידת השלום והציע תיקונים. בן-יהודה, לעומתו, שהיה רחוק ממוקדי העשייה המדינית, ראה בהצהרת בלפור (הוא החל לתארך את מכתביו ומאמריו: 'להצהרת בלפור'), ובהחלת המנדט ובלשונו, 'כתב הממונות', על ארץ-ישראל, את ניצחונה של הציונות המדינית והאמין בחירושה של הריבונות היהודית של ישראל בארצו.

אחד-העם עלה לארץ שבע מעשים וחולני ב 9.1.1922 מתוך אמונה עמוקה, ש'הכל הולך ונבנה שם על טהרת התרבות העברית'.²⁴⁶ הוא בחר למגוריו את תל-אביב, מתוך סלד מאופיה הדתי של ירושלים, מן 'הקנאים והבווערים' שעולים לשלוט 'בנו ובבניינו הלאומי'. הוא היה משוכנע שתל-אביב, כמרכז תרבותי וארץ-ישראל בכללה, היא עדות לניצחונה של ציונותו הרוחנית.

ארבעים שנה קודם לבואו של אחד-העם, בחר בן-יהודה להשתקע דווקא בירושלים וקשר בה את גורלו וכציון לקשר הזה הוא חתם על מילונו: 'אליעזר בן יהודה ירושלמי'. אחד-העם ובן-יהודה מצאו את עצמם מזוהים עם הפלגים האזרחיים ביישוב; הראשון הצטרף לידידיו 'הציונים הכלליים', ונבחר מטעמם למועצת העיר תל-אביב. הוא התמיד בהסתייגותו מהסוציאליזם כשיטה חברתית וכלכלית, ובהתנגדותו למנהיגי השמאל הארץ-ישראלי, שלא הכירו במנהיגותו הרוחנית והסתייגו ממשנתו ומאישיותו. ואילו בן-יהודה, שיחסו השלילי לסוציאליזם ולקומוניזם היו ידועים, נודע כבר-פלוגתא עיקש ויריב אידיאולוגי לשמאל היישובי, ולא תמיד בצדק. גם הוא הוצב, שלא בהסכמתו, ברשימה אזרחית-ימנית לבחירות ל'מועצת העם', אך ביקש לגרוע את שמו ממנה, הואיל והתנגד, מלכתחילה, לבחירות הללו משום שחשש מהשתלטות השמאל עליה.

התבטאויותיהם של שני האישים מעידה על קיטוב רעיוני, אך גם על קרבה בענינים ידועים, ועל הערכה הדדית ברמה האישית. הערכתו של בן-יהודה לאחד-העם לא גרעה מהתנגדותו לעמדותיו הפוליטיות. ואילו, אחד-העם, גם

246. עפ"י י' פוגרבינסקי, 'שלוש שנים עם אחד-העם ז"ל', העולם, 29.4.1930.

הוא ביטא הערכה לא מבוטלת למפעליו של בן-יהודה, ופעל רבות לקידום, הגם שלא היסס למתוח עליהם ביקורת. אחד-העם שימש לבן-יהודה ולתומכי מילונו כתובת קבועה לבקשות עזרה, והוא לא מנע את טובו מהם.²⁴⁷ דווקא מקורבי אחד-העם בחו"ל, 'סופרי אודסה', הם שעמדו ביחסי מלחמה עם בן-יהודה ונאבקו ברבים ממפעליו כמו גם בהשקפות עולמו. האם פעלו אותם בעלי עט בהשראת אחד-העם, אין לדעת, אולם יש להניח שלא היו מעיזים לכתוב בגנותו של בן-יהודה אילו ידעו שאחד-העם יתנגד לכך. יש לזכור גם שאחד-העם, כעורך כתב העת השלח, יכול היה, לו רצה בכך, למנוע פרסומים שפגיעתם רעה. לעומת חסידיו בחו"ל, תמכו נאמני אחד-העם בארץ-ישראל בבן-יהודה ובמפעליו הבלשניים, השתמשו בעיתוניו לצורכיהם השונים, וקיימו עמו יחסי קרבה חמים במשך שנים ארוכות. מן המכתבים שנותרו בידינו ניכר שברוב המקרים היה בן-יהודה היוזם ואחד-העם המשיב, בן-יהודה המבקש ואחד-העם המסייע. למרות השקפות עולמם השונות והמנוגדות בעניינים שונים, נראה כי נשמרה בין השניים מערכת יחסים אישית נאותה למדי. מקובל לתאר את בן-יהודה כמי שהאינטרסים שלו הכתיבו את יחסיו אל הבריות, ובוודאי שבבסיס יחסו אל אחד-העם, היו גם כאלה. אולם, בפנייתו אל אחד-העם ניכר הכבוד הרב שרחש לו בן-יהודה, ולמרות שהיה חלוק על דעותיו, והוא לא הסתיר זאת, ראה בו בן-יהודה לא רק תומך מסור בעיתוניו ובמילוניו, אלא גם 'חבר'. אחד-העם מצא עניין רב בפועלו של בן-יהודה, אך גם באישיותו הייחודית, ויעידו על כך פגישותיהם בארץ ישראל ובחו"ל. בזקנתם, משנחו מעט מזעף נעוריהם ומאש קנאותם, נמצאו הדרכים לשתוף פעולה בין השניים ולהתקרבות בין המשפחות. והגיעו הדברים לידי כך, שלאחר פטירתו של בן-יהודה נוסדה קרן לזכרו בראשותו של פרדריק הרמן קיש, ראש המחלקה המדינית בהנהלה הציונית בארץ-ישראל ויו"ר ההנהלה הציונית, וזה הזמין את אחד-העם, כנראה לבקשת חמדה, להימנות על חבריה.²⁴⁸ תהפוכות גורל חייהם האישיים והציבוריים והתנהלותם בנתיבי פעילות שונים כל כך, לא העיבו על יחסיהם, ובפנתאון אישי הדור ומעצבי דמותו, שמור לשניים מקום של כבוד.

247. רוב תומכי המילון היו חברי בני משה (ברזילי, ד"ר שטיין ועוד). ראו למשל, פניית הוועד למען מילון בן-יהודה מיום, כ"ב בשבט אתתל"ב לגלותו, בהסל"א, 40791/129. ראו גם מכתבו אל שמעון ברנפלד 13/26/11/1901, בהסל"א, 40791, ספר ההעקתות 275/3, ובו 'ישר כוח' על דבריו בהדור בזכות המילון.

248. מכתב, 19.3.1923, בהסל"א, 40791/1600. ראו החזור בעניין זה באצ"מ, S2/169. קיש (1888-1943), יהודי, שירת כקצין הנדסה בצבא הבריטי. היה חבר במשלחת הבריטית לוועידת השלום בוורסי (1919-1921). חזר לשירות צבאי בדרגת בריגדיר-גנרל ונהרג בצפון אפריקה. על דיוני הוועדה ראו: לויטננט-קולונל פ"ה קיש, ראש ההנהלה הציונית לא"י 1923-1931, הקדמה מאת דויד לויד ג'ורג' ראש המיניסטרוני הבריטי בימי המלחמה (מאנגלית יצחק א. עבאדי), כרך ראשון, ירושלים תרצ"ט, עמ' 43, 64, 73 ועוד.

נספחים

רשימת המכתבים

- א. בן-יהודה לאחד-העם (ללא תאריך, 1894), אצ"מ A35/16. נדפס בספרו של יהושע קניאל, אליעזר בן-יהודה בבית האסורים, (חנוכה תרנ"ד / 1893, איגרות), ירושלים תשמ"ד, עמ' 113-114.
- ב. בן-יהודה לאחד-העם, כ"ח תשרי א'תתכ"ו (28.10.1894) (גלויה, בהסל"א 40791/129)
- ג. בן-יהודה לאחד-העם, כ"ו אייר אתתכ"ו (20.5.1895) (בהסל"א 40791/129)
- ד. בן-יהודה לאחד-העם, בלא תאריך (תרנ"ז-תרנ"ח) (בהסל"א 40791/129)
- ה. אחד-העם לבן-יהודה, 18.6.1897 (בהסל"א, (40791 371/10)), אגרות, א, עמ' 226).
- ו. בן-יהודה לאחד-העם, ירושלים, י"ט תמוז אתתכ"ח (19.7.1897) (בהסל"א 40791/129)
- ז. ח' בן-יהודה לאחד-העם, (גלויה) י"ח אב תתכ"ט, (16.8.1897) (בהסל"א 40791/130)
- ח. בן-יהודה אל אחד-העם, ללא תאריך (תר"ס?) על כרטיס ביקור (בהסל"א 40791/129)
- ט. חמדה (פטרסבורג) לאחד-העם (לונדון), אב א'תתמ"א (התקבל ב 4 באוגוסט 1909) (בהסל"א 40791/1123).
- י. אחד-העם לחמדה (בפטרסבורג), 4.8.1909 (בהסל"א 242/6/40791). אגרות, ד, עמ' 220).
- יא. חמדה לאחד-העם (לונדון), כ"ו מאי א'תתמד (26.5.1913) (בהסל"א 40791/1123)
- יב. אחד-העם לחמדה (לונדון), 27.5.1913 (אצ"מ A43/27)
- יג. אחד-העם לחמדה (לונדון), 27.5.1913 (בהסל"א 40791/130)
- יד. חמדה (לונדון) לאחד-העם, ד יוני א'תתמד לגלותנו (4.6.1913) (בהסל"א 40791/1123)
- טו. אחד-העם לחמדה (לונדון), 9.6.1913 (בהסל"א 40791/130)

- טז. בן-יהודה לאחד-העם ירושלים, כ"ה סיון ה בלפור (21.6.1922) (בהסל"א
40791/1600)
- יז. בן-יהודה לאחד-העם, יום ה' לפנות ערב י"ג תשרי ה בלפור (5.10.1922)
(בהסל"א 40791/1600)
- יח. בן-יהודה לאחד-העם ירושלים, ט' חשון ה בלפור (31.10.1922) (בהסל"א
40791/1600)
- יט. בן-יהודה לאחד-העם, יום ו' ד כסלו ו בלפור (24.11.1922) (בהסל"א
40791/1600)
- כ. אחד-העם לבן-יהודה תל אביב, ו כסלו תרפ"ג (26.11.1922) (בהסל"א
40791/1600)
- כא. בן-יהודה לאחד-העם ירושלים כ"א כסלו ו' בלפור (11.12.1922) (בהסל"א
40791/1600)
- כב. אחד-העם לחמדה (מברק ניחומים), כ"ז כסלו תרפ"ג, 'דאר היום'.

מכתב א'

בן-יהודה מדווח לאחד-העם על השתלשלות העניינים שהביאה לזיכוי
בביירות.

אדוני הנכבד אשר גינזבורג,

זה לי יתר משלשה שבועות כי יצאתי זכאי מלפני בית הדין בבירות ועוד לא
שבה נפשי למנוחתה ועוד לא יכולתי לכבוש את רוחי הסוער, ולכתב לידידי
אשר השתתפו בצערי ויראו לי כל כך חבה וידידות בעת צרתי. וגם במכתבי זה
לא להגות רגשי לבי לכבודו באתי, כי אחוש בעצמי כי עוד לא אמצא די מלים
בפי לזה. אך לספר לכבודו חפצתי מאורעות [?] יושה הקטן(1) בדבר הכתב
שהצלחנו להשיג מהחכם באשי להכחיש את דבר יוסף רבלין וכת דיליה.
בכל חפצנו להשיג מהזקן קיום דבריו שספר בשעת מעשה לאיזנשטד ידידנו. לא
נסינו לעשות מזה מאומה עד הימים האחרונים יען ידענו כי כמעט דבר נמנע
הוא להשיג ממנו זה, כי כבר נכוה ברתחים בחתימותיו וירא הוא מהצד של
ידידנו היקרים; אך בבוא דברי ר' שמואל סלאנט בהאיזוראליט ודברי
רבלין בהצפירה, כי קדם שהלך השמש למסר הדבר להרשות צוה לו החכם
להתודע כלאחר יד אם כבר נודע מאומה להרשות מזה, ואם לא נודע לה דבר לא
ימסר לה את הגליון. ראיתי כי עתה שעת הכשר להכריח את החכם באשי
להכחיש את הדברים האלה, יען בזה הלא אם יבואו הדברים האלה להממשלה
יהיה החכם באשי בעיניהם בוגד ופושע ורמאי באמת. ומורשא באו מכתבים
לאיזנשטד ידידנו כי נצרך מאד להכחיש את דברי רבלין אשר עשה אותנו כלנו
לשקרנים ונבלים מוציאי דבה רעה על הרבנים הצדיקים התמימים, ואכתב
לאיזנשטד כי יבוא ובעזרת ידידנו חכם יעקב מאיר הצלחנו להשיג מהחכם את
הכתב ששלח לו [לי?] איזנשטד לפני ימים אחדים. אך יוסף רבלין וכת דיליה
הרגישו בדבר כי השגנו איזה כתב מהחכם, ויבואו עליו שנית בצעקות ורוב
דברים, ויפתוהו כי יראה להשיג ממנו את הכתב לחזרה, באמרו כי הוא צריך
"לתקן בו איזה דברים". והנה שלשם שלח החכם באשי לבקש מהאדון
סולומיאק וממני כי נבוא אליו. ובבואנו פנה אלינו בבקשה כי נשלח תלגרם
לאיזנשטד כי ישיב [ישיג?] לו את הכתב לתקן בו דברים אחדים. ואמר לו, כי
האדון איזנשטד איננו ילד קטן, כי לא יעשה כזאת בגלל "עיניו היפות" של מי
שיהיה, כי הכתב בודאי כבר נשלח, אך אפילו אם עודנו [עודם?] בידו לא
יחזירונו, כי "כבוד הרב בעצמו ובעצם ידו כתב הנוסח, ואין ספק כי כתב דברי
אמת ועשה עשה כבוד הרב בזה רק חובתו, לקיים ולהקים האמת על מכוונה,
ואנו עמלנו [עמלים?] בכל כחנו להוציא את כבוד הרב מהרפש אשר השקיעוהו

בו יוסף רבלין וסיעתו ועתה כבוד הרב חפץ לחזר ולשקוע בתוכו, וכו' וכו'. בכל זאת הפציר בנו לשלח תלגרם לבירות [?] כי ימתין עד אשר נכתב לאיזנשטד, ובעצמו שלח לו תלגרם, ובגלל זה כתב איזנשטד לכבודו כי ימתין בהדפסת המכתב הזה.

עתה אני ביפו, ואברר לאיזנשטד וליתר ידידינו פה [ידידים מפה?] את כל הענין ואת כונתם, ועד כמה הדבר נוגע עד לבם כי נשאר אנו לעיני כל ישראל שקרנים ומוציאי דבת שקר על הרבנים כי הם מלשינים, וכלנו יחד החלטנו פה אחד כי נצרך דוקא לפרסם הכתב הזה בכל פרטיו, ואפילו אם החכם בעצמו ישלח תלגרמה להצפירה כי לא יפרסם צריכים אנו לחיב הצפירה בכל האמצעים שיש בידינו לזה כי יפרסם דוקא. זהו מה שחפצתי להגיד לכבודו לעת עתה, ואקוה כי אוכל בימים האלה לכתב לכבודו יתר בפרט, ולעת עתה אברך אותו בסמן טוב ומזל טוב להמפעל החדש שכבודו מתעתד להחל בו, (2) לפי מה ששמעתי מידידינו פה [מידידי מפה], וחזק [ו]נתחזק כלנו יחד בעד עמנו וארץ אבותינו!

ידידו מכבודו א. בן יהודה

- (1) עפ"י קניאל, בבית האסורים (עמ' 113): 'מעשה הקטן [השטן?]'.
 (2) הכוונה להוצאת אנציקלופדיה למדעי היהדות, 'אוצר היהדות', שלא ראתה אור. אחד העם, 'אוצר היהדות בלשון העברית', המליץ, 141 (1894/24/66/7). שב ונדפס 'על דבר אוצר היהדות בלשון העברית', כל כתבי אחד העם, עמ' קד-קח. ראו: י. גולדשטיין, עמ' 93-186.

מכתב ב'

במשך כשנה שעיתונו הצבי היה סגור בפקודת השלטונות החל בן-יהודה בהדפסת מילונו בתמיכת כ"ח. אחד-העם מתבקש להביע דעתו ולהמליץ עליו.

ירושלם, כ"ח תשרי אתתכ"ו (24.10.1894)

אדוני הנכבד, הנעלה, א' גינזבורג

לפני שבועות מספר שלחתי לכבודו לדוגמה הדפים הראשנים מחבורי הגדול שהתחלתי להדפיס, ואמרתי לכתב לכבודו אך לא הסתיע הדבר בידי עד כה. ועתה הנה באתי בשורותי אלה לבקש מכבודו כי ישים נא עינו בהדוגמה הזאת וכיד הבקרת הטובה עליו יגיד נא לי את דעתו על עבודתי זאת. אין אני צריך להרבות דברים לבאר לכבודו את מהות הספר וגם ובמה הוא מצטיין מכל אשר קדמוהו. כבודו יראה כי הוא ספר המלים אשר חסרונו הרגישו כל טובי סופרינו,

למן שד"ל הגדול (1) ועד סופרינו בזמננו זה, וכבודו בראשם. בו יבוא כל מה שמור בלשוננו, ואפילו היצירות שאין דעתי נוחה מהן הזכר אזכיר, רק כי אקח לי הרשות לחרץ משפט מה לפי דעתי לרוח הלשון ומה בעיני בעל מום. אדות יצירותי אני אין אני רשאי לדבר, אך רשם רשמתי כלן בסמנים מיוחדים (יד במקומן וכוכב כבואן שלא במקומן), ואשר לא יישר בעיני הסופרים יחשבוהו כמו <אין> לא היה ולא נברא. הקבוצות שבאו למשל <בשר> בערך אבד (כל המתחסס לזה) הוא למען תת היכלת לאדם למצא המלה הנצרכה לו כאשר היא לא ידועה לו.

קראתי כל אשר חדשו גדולי הסופרים, וגם מהספרות הקימת (לא ברור) והכל בדוגמאות ומשלים מטובי הסופרים, וכן לחקירת הלשון נתתי מקום רחב ידים.

כבודו יבין בחכמתו יתר ממה שהגדתי לו פה, ואבקש ממנו, אם ימצא את הדבר ראוי והגון, לדבר אולי אדותיו בהמליץ ואם לא ימצא את זה טוב לפניו לפחות יכתב לי בפרט את דעתו בלי משא פנים. (2)

מכבודו בן יהודה

(1) שמואל דוד לוצאטו (טריסט 1800 – פאדובה 1865) מאבות 'חכמת ישראל' וממייסדי החברה 'מקיצי נרדמים'; סופר, היסטוריון, הוגה דעות. חתר לחדש את השפה העברית והורה בבית המדרש לרבנים בלשון זו.

(2) את חוות דעתו של אחד-העם על מילונו פרסם בן-יהודה בהצבי: '... ואחרי התהלה הראויה לו בעד ספרו היקר באמת (אף כי לפי דעתי באיזה פרטים נתן לנו "דעס גוטען צו פיעל", למשל בשמות המתחיסים) ירשני נא להביע צערי על כי (לפי שאשפט על יסוד "סמנים" שונים) נגש לפעולה גדולה ונכבדה כזו בטרם הצליח למצוא מקור נאמן להוצאות הרבות הדרושות לזה באופן שיהי בטוח כי יוכל לגמר מה שהחל, מבלי לצפות לרחמי הקוראים העברים'. "מלון לשון עברית", הצבי, 7 (כ"ח שבט תרנ"ה), עמ' כד.

מכתב ג'

פנייה אל אחד-העם לסייע בהפצת הצבי ברוסיה לאחר שחידש את הופעתו בירושלים.

כ"ו אייר אתתכו (20.5.1895) (בהסל"א 40791/129)

כבוד אדוני החכם הנעלה, הסופר המהולל א. גינזבורג "אחד העם". ידידינו ביפו הודיעוני את כל אשר כתב כבודו להמליץ [?] אדות הצבי. והנני הוגה בזה לכבודו את ברכתי ורגשי חן חן מקרב לבי בעד השתתפותו בעניני הצבי וחפצו לפעל לטובתו; נעים לי לדעת כי חכם שכמותו מוצא את גליוני

ראוי וחשוב לתמכו, ואוכל להבטיח את כבודו, כי בכל כחי ובחרף נפש אוסיף לעבוד לטובת קדמתנו הלאומית, הרוחנית, והגשמית.

והנה היום שלחתי לדר' קצינילנסון (1) המכתב שיעץ לי כבודו לכתב לו. גם שלחתי היום הבקשה הרשמית לפקידות הדפוס Bureau de la press. הבקשה כתובה בשם "הירשנזון שהוא[?]" חתום בתור gerant על הצבי. (2) אסור רשמי לא בא לי לעולם. אך שמעתי, כי בעת המיטינג בגילדה לבאנגליה אודות היהודים ברוסיה, ואני אז פרסמתי פרטי המיטינג הזה, שלחו ידידינו את ההוספה ההיא להצנזור הרוסית, ומאז אולי נמתחו דינים קשים על "האור"; (3) על כל פנים, על הצבי כמדמה אין כל מעשה בית דין לאסור רשמי, ובכל זאת, גם הגליונים להמליץ והצפירה שבים אלי ועליהם תו refuse par la Censure [=סירוב הצנזור] יעשה כבודו כחכמתו, ירבה רעים ומליצים, בצאת הרשיון נחל לעבוד עוד ביתר עז ואמץ לטובת עמנו.

חן חן מעמקי לבי בעד המאמר אשר אמר כבודו לכבדני בו. כלנו מחכים לו בקצר רוח.

בסמן טוב לבחירת ראש ועה"פ, דר' יפו. (4) מה נוראה היתה הפעולה שפעלה הבשורה הזאת על פינס וסיעתו. (5) זה היה מכת רעם להם. יודיעני נא כבודו במכתב פרטי, את מעמד הפנימי של הענינים שם. אני חושב, כי טוב שאדע, אני איך הוא המעמד לאמתתו, למען אדע איך לכלכל דברי וממה להמנע, לטובת הענין. הנני מחכה לתשובתו בקצר רוח. ורוב שלום, המכבדו בן יהודה

(1) יהודה לייב-בנימין קצנלסון [בוקי בן יגלי] (טשרניגוב רוסיה 29.11.1846 – פטרבורג 20.1.1917). רופא ששלח ידו גם בעיתונות (פיליטונים) וכן בחקר הספרות העברית והיה בעל מעמד בעיני השלטונות. ראו: בוקי בן יגלי (י. ל. קצנלסון), מה שראו עיני ושמעו אזני: זכרונות מימי חיי, ירושלים תש"ז.

(2) יצחק הירשנזון (פינסק 1845 – לונדון 1897) עלה כילד עם הוריו לארץ-ישראל. בהתבגרו נשלח ללמוד בישיבות ברוסיה ובאמסטרדם והוסמך שם לרבנות. בשובו סייע לאביו, יעקב מרדכי הירשנזון בניהול הישיבה שיסד בירושלים ויצא בשליחותו לחו"ל בענייני הישיבה והיישוב. במסעותיו רכש ספרים וכתבי יד נדירים. התמחה בדפוס ופתח בית דפוס בירושלים והיה גם בעל פירמן [רשיון] לעיתון. הסכים לשמש גם ערב בפני השלטונות לתוכני העיתון.

(3) לא מצאתי הרשימה הזו בהוספות בשנים תרנ"ב ותנ"ג בהן נקרא העיתון האור. עם זאת ביקורת על מדיניות הגירוש של הממשלה ניתן למצוא למשל בהוספה לאור, 9 (י בכסלו תרנ"ב); שם, 28 (א אייר תרנ"ב) ובמיוחד ביקורת על השר פובידינוסצב [הפרוקורטור העליון של הסינוד הקדוש]. שם, 38 (כ"ה תמוז תרנ"ב).

(4) הכוונה לד"ר הלל יפה (בריסטובקה 18.10.1864 – חיפה 18.1.1936), רופא המושבות שנבחר ליו"ר הוועד הפועל ביפו במקום בינשטוק (נפטר 21.10.1894) ועמו ברזילי וחיים מרגליות-קלווריסקי. בחירתם הייתה ניצחון לאחד-העם על מתנגדיו. ליליינבלום הציע את פינס. גולדשטיין, עמ' 195-202.

(5) הכוונה לאגודת 'מגיני ארץ' שיום פינס ובה חתניו: דוד ילין ויוסף בר"ן מיוחס ואישים כ"ד פרומקין, זאב יעבץ, פנחס גרייבסקי, יצחק אייזיק בן-טובים וכן, שלמה טפליצקי ועוד.

ראו: י. לנג, 'מכתבי אמת מארץ ישראל יצמחו', קשר, 24 (נובמבר 1998), עמ' 67-57 והערות 36-37.

מכתב ד'

בקשה לפרסם מודעה על דבר השקפה. התוספת בכתב ידה של חמדה בן-יהודה. בלא תאריך (תרנ"ז).

אדוני וחברי הנכבד א' גינזבורג, עורך ה"שלח"

אף כי השקפתי על השלח שפרסמתי ב"הצבי" לא היתה אולי לרצון לכבודו, בכל זאת חפץ אני לחשב כי שנוי [? לא קריא] דעות בענייני ספרות לא יפעלו בלב כבודו על יחס חברות ועשה יעשה לי החסד הנהוג בין חברים עורכי עתונים בישראל לפרסם בלי מחיר את המודעה המצרפה פה על דבר ה"השקפה". לפני שנתים הואיל כבודו לעזר לנו בהשתדלותו לפתח [? לא ברור] את הצבי לרוסיה, אך גם טרחתו כטרחתנו בזה היתה לשוא, אולם אני מכיר לכבודו טובה רבה בעד עזרתו ההיא. עתה אנו מנסים דרך אחר לתכלית זו, והוא: השקפה, ואקוה כי גם עתה יעזרני כבודו באשר לאל ידו, בפרסום המודעה, וחן חן לו מקרב לבי בגלל חסדו זה.

חברו מכבדו בן יהודה

P.S. כתבנו לורשה, כי ישלחו ה"השקפה" על שמו ישר לאדסה ונקוה כי בקרוב יקבל אותה כסדרה.

מכתב ה'

באיגרת זו מדווח אב"י לאחד-העם על ההוצאות הכרוכות בהדפסת כתב העת האכר היהודי ותובע עזרת ועד חובבי ציון כשם שזכה לה כתב העת דער קאלאניסט שיצא לאור כרבעון בשנים תרנ"ג-תרנ"ו ע"י מנשה מאירוביץ וא"מ לונץ.

ירושלם, י"ט תמוז אתתכ"ח (19.7.1897) (בהסל"א 40791/129)

אדוני הנכבד א' גינזבורג

זכורני, כי באחת מהמחברות הראשונות של "השלח" שלו ספר כבודו על דבר "הריח הניחוח העולה, לא מהפלפולים בדבר הלשון שבהצבי כי אם – מהזבל

שאדותיו נושאים ונותנים אגרונומינו. (1) והנה אחשב כי יודע כבודו כי על פי עצת האדון נייגו (2) ויתר האגרונומים שלנו הקדשתי לעניני הזבל ויתר עניני עבודת האדמה הוספה מיוחדת שבו עית, והכל אומרים פה אחד כי תועלתה גם עתה רבה מאד לאכרינו וגם זאת יודע כבודו, כי מעמד הצבי אינו כל כך במדרגה עליונה, כי אוכל אני לתת מתנה טובה כזה [כך!] לבני המושבות, וסמך סמכתי על דברי ידידינו פה אשר אמרו כלם פה אחד כי אין ספק בדבר, כי ועד "חובבי ציון" אשר תמך בסך מאתיים פרנק את הקולוניסט של מאירוביץ שיצא פעם בשלשה חדשים והאכרים לא הספיקו לקרא בו וגם לא השתוקקו הרבה לקרא בו, ולא השתתפו בו כל האגרונומים והמאמרים לא באו כל אחד בעתו, כמו בהאכר היהודי שלי. על אחת כמה וכמה שהועד הוא יתמך בסכום מסים בהאכר היהודי. ועל סמך הדברים האלה בקשתי מהועד תמיכה סך 300 פרנק לשנה. וועד הפועל מיפו המליץ בעד זה, וכבר עברו יתר משה חדשים ועוד אין מענה, ואני כבר הוצאתי על זה יתר מעשרים נפוליון ואין לי כח יתר להתמיד בדבר. והנה באתי עתה לשאל את כבודו כי יואל נא להודיעני אם יש תקווה כי ינתן לי הסכום הנזכר, או עלי לחדל מהדפסת האכר היהודי. וחן חן לו למפרע.

מכבודו בן יהודה.

(1) ילקוט קטן, 'סם החיים', השלח, א, חוברת ד' שבט תרנ"ז. חזר ונדפס בכל כתביו (תשכ"א), עמ' רנד.

(2) יוסף נייגו (אדריאנופול 1863 – קושטא 1946), אגרונום, מנהל בית הספר החקלאי מקווה ישראל משנת 1891 במשך י"ח שנים. מקורב מאוד אל הנהגת ב"מ ביפו: 'שהוא לגמרי שלנו'. ברזילי לאחד-העם, פורים תרנ"ד, אצ"מ, A35/5. שימש אח"כ כמפקח על פעולות יק"א במזרח התיכון ונשא תפקידים מרכזיים בקהילת יהודי תורכיה.

מכתב ו'

בעקבות בקשתו לפרסם מודעה בהשלח בדבר ההשקפה (חוברת ו'), השיב לו אחד-העם (אודיסא, 18.6.1897, אגרות, א, עמ' 226), ולהלן תודה בכתב ידה של חמדה על גלויה שעליה מוטבעת חותמת הדואר האוסטרי בירושלים מיום 16.8.1897.

י"ח אב תתכ"ט (16.8.1897)

אדוני הנכבד א' גינזבורג עורך "השלח"

רק עתה הגענו מחברת ו' מן השלח ומצאנו בה את מודעתנו והננו אומרים לו חן חן מקרב הלב בעד הטובה אשר עשה לנו בזה. ותמול (14 אוגוסט) באה לנו ידיעה כי הותרה ה"השקפה" ברוסיה, וקוה נקוה עתה להשיג עליה מגויים רבים וכאשר מספרם יגיע עד איזה אלפים ויחשב כבודו לתועלת להדפיס בה מודעה על "שלח" נעשה זה ברצון ובכלל נזכר תמיד כי כבודו היה אחד מהראשונים אשר עשה מה שבכחו להצלחת עתוננו – האדון בן יהודה אומר לכבודו רוב שלום.

בכבוד ח' בן יהודה

מכתב ז'

ע"ג כרטיס ביקור שבצדו האחד מודפס: א' בן-יהודה עורך הצבי וההשקפה ומחבר ספר מלון לשון עברית בזמן הזה, ירושלים. חסר תאריך. תוכנו של המכתב לא הובהר.

אדוני הנכבד,

ידידנו האדון דבנוף (1) הודיעני כי כבודו יסכים לחתום על "nose collective" ובלבד שלא יזכר ולא יפקד שם ארגוניזציה. והנה ערכנו, האדון דיזנהוף ואני יחד, (2) את השורות האלה ואם כשר הדבר בעיניו נעתיקן בהפנקס ואחריכן תחתמו כלכם, ואם ימצא אדוני דבר לשנות ולתקן ירשם נא וננסח כרצונו.

מכבוד

(1) דובנוב שמעון (מסטיסלב 1860 – ריגה 1941 נרצח בידי הנאצים). היסטוריון, פובליציסט (ראזוויט ווסחוד) ועסקן ציבור יהודי. מהוגי האוטונימיזם. מקורב לאחד-העם וחבורתו באודסה היה לאומי ואנטי ציוני.

(2) דיזנהוף (=דיזנגוף) מאיר (אקימוביצי, בסרביה 1861 – תל-אביב 1936). מראשוני חובבי ציון בקישינב וציר בוועידת דרוזגניק (1887). השתלם בכימיה ובתעשיית זכוכית בפאריס. חבר 'בני משה'. עלה ב 1891 וייסד בעזרת הברון רוטשילד בית חרושת לזכוכית בטנטורה. שב לרוסיה בשנת 1897 והיה פעיל בתנועה הציונית. חזר לארץ-ישראל (1905) ולימים כיהן כראש העיר תל-אביב.

מכתב ה'

פטרסבורג, אב ותתמ"א לגלותנו

לכבוד הסופר אחד העם
בלונדון

אדוני,

בלי ספק שמע כבודו כי יצא לאור הכרך הראשון מהמלון. את תכנו אדוני מכיר על חצונותו ישמח, כי אולי עוד לא ראו עד כה ספר עברי נדפס בכל כך הדר.

בהיותי בקרוב בלונדון אמסור לאדוני הכרך הזה בשם האדון בן יהודה.

המוציא לאור דורש כי נמלא התנאים ונתן לו שני כרכים מדי שנה ושנה וע"כ נצרכים עוד אמצעים מסימים ולזה הנני עובדת כעת עם ידידי המפעל. (1)

הועד הברליני דורש השתתפות רוסיה ובשמו הנני הולכת למסקבה ובלי כל ספק ישתתפו בדבר. אך עלה בדעתי לבקש מאת אדוני מכתב טוב בענין זה להאדון גוץ, (2) חתנו של ויסוצקי. ידעתי כי דעתו חשובה אצלם (עוד ומצד אחר ידוע לי, כי אדוני היה אחד הראשונים אשר הבינו והוקירו ערך המלון והמלץ המליץ על המפעל הזה עוד בהתחלתו.

על כמה וכמה בטוחה הנני כי יעזור לנו כעת אדוני בעבודתי אני: להוציא לאור את המלון ובמקדם האפשרי! יפה שעה אחת קדם.

ישלח נא לי המכתב אשר אני מבקשת ישר למסקבה ע"ש הרב מזאה ובכל זאת יודיעני נא בקלף, כי נשלח המכתב. (3)

מעני: [ברוסית]

מען הרב מזאה: [ברוסית]

והנני אומרת לאדוני חן חן למפרע

בכבוד חמדה בן-יהודה

(1) המו"ל לנגנשיידט (G.Langenscheidt) (1895-1832) מייסד בית דפוס והוצאה לאור בגרמניה. ממשיכיו התמחו בהוצאה לאור של מילונים.

(2) גוץ, שלמה רפאל, חתנו של ויסוצקי ביקר בא"י ב 1911.

(3) מזא"ה, יעקב (מוגילב 1859 – מוסקבה 1924) עו"ד, רב סופר ועסקן ציוני ממייסדי הועד האודיסאי. חבר הנשיאות בוועידת הקהילות היהודית (1917) ופעיל בהגנה על זכויות התרבותיות של היהודים ברוסיה הסובייטית.

מכתב ט'

בקשה לפגישה

לונדון כ"ו מאי א'תתמד

אדוני הנכבד

האדון בן יהודה ואני שוהים בלונדון לרגלי עבודתנו בהבריתש מוזיאום ונשמח מאד להתראות עם אדוני וע"כ נבקש בזה, כי יואיל נא להודיענו מתי ואיפו נוכל לבקר.

בכבוד רב חמדה בן יהודה

מכתב י'

תשובת אחד-העם לחמדה (לונדון), 27.5.1913 (אצ"מ A43/27)

אשמח לראות את שניכם בביתי ביום השבת בצהריים בחמש.

U. GINZBERG

12, GLENMORE ROAD, HAVERSTOCKHILL, LONDON

מכתב י"א

27.5.1913

להג' מרת חמדה בן-יהודה, כעת פה.

גברתי הנכבדה!

? [לא ברור] לי לראות את שניכם בביתי ביום השבת בצהריים בחמש שעות. וצר לי כי לא אוכל לקבוע שעה אחרת כמשך השבוע, מפני ששעותי הפנויות כבר נתונות לענינים אחרים עד סוף השבוע. ואולם אם מאיזו סבה לא תוכלו לבוא ביום השבת, אבקש להודיעני היום או מחר, ואשתדל למצוא שעה אחרת ביום ד' או ה'.

ברגשי כבוד

א. גינצברג

P.S. תוכלו לדבר עמי גם ע"י הטלפון בשעות הבקר בין 101/2 עד 2 הנומר

Avenue 1980

מכתב יב

לנדון ד' יוני א'תתמד

אדוני הנכבד,

בהיותנו אמש בביתו היה בדעתנו גם לדבר אתו בנוגע להמלון, כי כל זמן שלא נדפס עוד "תת" [=הערך האחרון במילון] רחוקה ממנו כל שמחה מבלי תערבת כוס התרעלה אבל האורחים הפריעונו.

וכעת, אדוני, לא אחפץ להטריחו ולבקש ממנו ראיון מיוחד בשביל זה ואמרת לי לכתוב לו הדברים. אדוני הבטיח להאדון בן יהודה לפנות לציטלין (1) ולבקש ממנו כרך אחד. ואני מבקשת מאת אדוני לעשות זאת במקדם האפשרי.

הוצאות הדפסת כרך אחד הן חמשת אלפים ר"כ, ולפי החשבון המדיק שהקציב יעקב מוזר (2) בהיותו בירושלם יחד עם הדר' רופין, ז"ד לונטין יצחק לוי מהבנק ואפרים כהן. (3) וכמו שאמר דר' גסטיר "על מוזר יכלים לסמוך, אם הוא הקציב הסכום הזה, אי אפשר לעשות זה בפרוטה אחת פחות". (4) הכסף כמו בעד כל הכרכים ימסר להבנק ולנו משלמים בגמר כל מחברת עד תם הכרך.

הכרך הזה יכול להיות מוקדש למי שירצה האדון ציטלין: לו לעצמו, להמנח ויסוצקי או למי שירצה. (5) יכתוב נא לו כי ד' הכרכים הראשונים מוקדשים: א. לברון רוטשילד, ב. לפר' ורבורג, ג. ליעקב מוזר, ד. לועד המלון בברלין.

מר ויסוצקי בעברו לפני שלש שנים בדרך ברלין השתתף על פי בקשת הועד בסכום של אלף מרק לצרכי ההדפסה של הכרך הראשון, זאת אני כותבת לאדוני כדי שידע, אם יכתוב לו מר ציטלין "כבר השתתפנו".

יכתוב נא אדוני למר ציטלין מכתב חם כמו שאדוני מבין את הדבר ובטח יצליח. התודה יקבל אדוני מאת עם ישראל.

בכבוד חמדה בן יהודה.

(1) הלל צייטלין (קורמי 1871 – וורשה, או טרבלינקא 1942) עיתונאי, סופר והוגה דעות. ש' בר-סלע, בין סער לדממה (חייו ומשנתו של הלל צייטלין), הקיבוץ המאוחד 1999.

(2) יעקב מוזר (קפלן, גרמניה 1839 – ברדפורד, אנגליה 1922). איש עסקים ועסקן ציבור. השתקע בשנת 1863 בברדפורד וכיהן כראש העיר בשנים 1911-1912. ממייסדי האגודה הציונית בעירו וציר לקונגרסים הציונים. חבר בוועדות ההסתדרות הציונית ותורם כספים למטרות ציוניות וחינוכיות. הכרך השלישי של מלון בן-יהודה הוקדש לכבודו.

(3) ארתור רופין (גרמניה 1876 – ירושלים 1943). סוציולוג, כלכלן ומשפטן. עלה לארץ יסד וניהל את המשורר הארצישראלי של ההסתדרות הציונית ביפו ואת מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ונחשב לאבי ההתיישבות החדשה. בשו"ב לאחר המלחמה 1920 היה חבר ועד הצירים, חבר בארגונים ובהסתדרויות שונים ונמנה עם חבר הנאמנים של האוניברסיטה ומרצה לסוציולוגיה. ז"ד ליבונטין (ורשה 1856 – ת"א 1940). ממייסדי ראשון-לציון ומשנת 1903 מנהל בנק אפ"ק ביפו ואח"כ ראש הבנק עד 1924. ד"ר יצחק לוי (איסטמבול

1866 – ת"א 1950) למד חקלאות בגרמניה והיה מנהל מושבות יהודה מטעם יק"א. נתמנה למנהל סניף בנק אפ"ק בירושלים (1904). פעיל בעדה הספרדית ונציגה בוועד הלאומי.
 (4) ד"ר משה גסתר (בוקרשט 1856 – לונדון 1939). רב, עסקן וחוקר במדעי היהדות. בשנים 1887-1918 'חכם' העדה הספרדית בלונדון. ציוני נלהב כיהן כסגן נשיא קונגרסים ציוניים אחדים וחבר בוועדות שונות. התנגד להצעת אוגנדה. שימש נשיא ההסתדרות הציונית בבריטניה (1907-1909). סייע בהשגת הצהרת בלפור. התאכזב מן הציונים ופרש מפעילות זו. (וייצמן, אגרות, א, עמ' 365).
 (5) ויסוצקי, קלונימוס זאב (זאגארה, ליטא 1824 – מוסקבה 1904). סוחר תה, עסקן ותומך במוסדות, בסופרים ובתלמידי חכמים. מראשוני חובבי ציון שסייר בארץ-ישראל לאחר ועידת קאטוביץ (1884). תרם 20.000 רובל להוצאת אנציקלופדיה למדעי היהדות, ומשזו לא הופיעה העביר את כספו ל'חברת מפיצי השכלה'. תמך בייסוד השלח בעריכת אחד-העם ומימן את הירחון בשנותיו הראשונות. בהשפעת אחד-העם תרמו יורשיו כ 200.000 רובל לייסוד הטכניון.

מכתב יג

Mrs. E, Ben-Jehuda
 27. Montegue st. w.c.

9 June 13

גברתי הנכבדה!

אין לי מה להוסיף על הדברים שאמרתי למר בן-יהודה. הבטחתי לכתוב למר צייטלין – ואעשה כן במשך השבוע הזה. אבל יחד עם זה אמרתי למר בן-יהודה, ואשנה בזה, כי כשאני לעצמי אינני מקוה להצלחת הדבר. (1)
 ע"ד ההצעה להקדיש כרך אחד לשמו או לשם אחר אשר יבחר – לא אכתוב לו אני, כי דבר זה אינו לפי רוחי וטעמי. ואולם אם מוצאים אתם שהשם יביא תועלת, תוכלו לפנות אלי במכתב, שבו תאמרו ותציעו מה שתחפצו, ואני אשלח לו את מכתבכם ביחד עם מכתבי אם כה תעשו, מוצא אני לנכון, שלא תזכירו במכתבכם שמו של מר צייטלין, כי אם תכתבו בכלל, שמבקשים אתם אותי לפנות בהצעה זו למי מבית וויסוצקי אשר אמצא לטוב.

ברגשי כבוד
 א גינצברג

P.S. אני ואשתי חושבים אנו לבקרכם ביום החמישי בחמש שעות בקירוב.

(1) במענה לפניית ז"ד ליבונטין, י"ב תשרי תרס"ד, הודיע אחד-העם שאין סיכוי לתקצב את מילון בן-יהודה מעזבונו של וויסוצקי, שנועד לתמיכה במוסדות. אגרות, ג, עמ' 332.

מכתב יד

הראשון למכתבי בן-יהודה אל אחד-העם שעניינם ייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים.

ירושלם כ"ה סיון ה' בלפור (21.6.1922) (בהסל"א 40791/1600)

אדוני אחד העם

אני שלח לאדוני בזה נוסח מכתב ע"ד מחלקת מדעי הרוח, שנועד להשלח לחברי ועד הפועל הציוני וכמו"כ, בלי הסעיף האחרון, לאפשר (ואפשר?) שיש לקוות מהם תמיכה חמרית.

הנוסח נסח עפ"י דעת האדון אוסישקין, דר' קלויזנר ודוד ילין, ואני חשב כי אדוני יסכים עליו. אם ימצא בו איזה דבר לשנות, יכתב נא לנו ונעשה זאת. (1)

בכבוד א. בן יהודה

(1) הכוונה, כנראה, לאיגרת שנועדה להימסר לוועידה הציונית שעמדה להתכנס בקרלסבד בחדש אוגוסט. הנוסח העברי והגרמני באצ"מ, S81/3. עפ"י ח. לבסקי, לעיל, עמ' 144, הערה 90.

(2) אמנם אחד-העם היה יו"ד הוועדה לפתיחת המחלקה למדעי המזרח ולמו"מ על הכרתה ע"י השלטונות, אך לא השתתף כנראה בניסוח האיגרת ונעדר משיבות הוועדה שנערכו בירושלים.

מכתב טו

יום ה' לפנות ערב י"ג תשרי ה' בלפור (5.10.1922) (בהסל"א 40791/1600)

אדוני אחד העם

אני ממנה לבשר לו בשורה טובה. מחלקת מדעי הרוח למכללת ירושלם נוסדה על יסודות נאמנים.

הפרטים באלה הימים. (1)

עכ"פ שנה טובה ומאושרה

ברגשי כבוד

בן יהודה

(1) לא הוברר לי מקור הבשורה. ייתכן שמקורה במכתבו האופטימי של ילין.

מכתב טז

ירושלם ט חשוון ה בלפור (31.10.1922) (בהסל"א 40791/1600)

אדוני אחד העם

יסלח נא לי עוני שלא בלבד שלא קימתי את הבטחתי להודיע לו פרטים אדות פתיחת המכללה, אלא גם לא עניתי לו על מכתבו ששלח לי על ידי בנו. (1) הסבה לכל זה פשוטה. היה בדעתי לבוא לימים אחדים ליפו, לנוח קצת על שפת הים, ואמר אספר לאדוני מפה לפה המעט שידענו אז. אך ענין בנין ביתי הכריחוני לדחות נסיעתי מיום ליום, (2) ובינתיים עבר הזמן וכמדמני כי עתה לא אוכל ללכת יפו, ולכן אמרתי לכתב לאדוני ולהודיעו מעמד הדבר. ממכתבו של האדון ילין ששלח לנו מלונדון אני רואה כי ברון אדמנד נותן אלפים לירה לשנה, לחמש שנים. אך האדון ילין אומר כי הוא הבין מדברי הברון כי זו רק התחלה ואם המוסד יתקדם יוסיף על תמיכתו. (3) מלבד זה התגדבו בפריז עוד כאלף לירה לשנה, לאמר לכל שנה, ובהיות שהרב ישראל לוי, עומד בראש הוועד שנוסד שם לענין זה, יש לחשב זאת לדבר קבוע. הרב ישראל לוי (4) אמר להאדון ילין כי אין ספק בדבר שאם יחסר עוד סכום מה להקציב ימלא הברון החסר.

בלונדון עומד בראש הדבר הרב הרץ. (5) מונד (6) היה בהאספה. אברהם פרס מאמר יפה בהדו' גרדיין. (7) אף זה כתב לנו ילין ביום שלפני האספה, וסים את דבריו כי הוא מקוה כי יהיה לנו מלונדון אלף לירה לשנה. מאחרי האספה עוד לא הגיע לנו ידיעות מהאדון ילין, שהיה בדעתו לשוב מיד וחשבנו כי השבוע יבוא ירושלימה, אך מפני מחלת אשתו נתעכב לשבוע בוניה, ובוא יבוא בשבוע הבא.

אדוני רואה כי עם אלף הלירה של הציוניים יש לנו עתה כחמשת אלפים בטוחים ואם נחשב גם אלף הלירה שהבטיח אוסישקין לא יחסר לנו לתקציב המצמצם רק עוד אלף לירה. את הסכום הזה נמצא – אינני מספק בדבר. מיד כשישוב האדון ילין נקרא אספת הוועד, ואני מקוה כי גם אדוני יבוא להשתתף אתנו בישיבה זו, ונחליט דבר ונתחיל בעבודה.

ברגשי כבוד

א. בן יהודה

(1) בנו של אחד-העם שלמה גינוסר (אודיסה 1889 – 31.12.1968). באותן שנים עבד במחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית בלונדון, והיה מעורב בפעילות לייסודה של האוניברסיטה. עלה לארץ באותה שנה ונתמנה למזכיר הראשי של המכון למדעי היהדות. לא ידוע לי על המכתב הנ"ל. אין לו זכר גם בפנקס ההענקותיו של אחד-העם בבהסל"א, 1916/9.

- (2) ביתו של בן-יהודה בתלפיות נבנה באותם ימים בכספי יהודי אמריקה שיסדו קרן לשם כך בשם 'מתן עמ'.
- (3) מכתב מדוד ילין (מקארסלבר) לבן-יהודה, כ"ו באב תרפ"ב. כתיב דוד ילין, (כרך ה, אגרות), ירושלים תשל"ו, עמ' 182-183.
- (4) ישראל לוי (פאריס 7.7.1856 – שם 23.6.1939). בוגר בית המדרש לרבנים בפאריס, נשא את בתו של הרב הראשי ליהודי צרפת צדוק קהן. מרצה לספרות עברית ורב ראשי ליהודי צרפת. חבר הקוראטוריון של האוניברסיטה העברית.
- (5) יוסף הרמן הרץ (1827-1946). הרב הראשי ליהודי בריטניה משנת 1913. מתומכי האוניברסיטה העברית. ראו על פעילותו באגרות ילין (לעיל, הערה 1), עמ' 192-193.
- (6) אלפרד מוריץ מונד [בארון מלצ'ט] (1868-1930). גדל כנוצרי ולימים עורך דין, תעשיין ואיש מדינה בבריטניה. הכרזת בלפור (1917) קרבה אותו לצינונות. ביקר עם וייצמן בשנת 1921 בארץ-ישראל ומאוחר יותר עמד בראש הסתדרות ציוני אנגליה.
- (7) ישראל אברהמס (לונדון 1858 – קמבריג' 1924). מורה וחוקר חכמת ישראל. מייסדי 'החברה היהודית ההיסטוריה בבריטניה', ומעורכי כתב העת *Jewish Quarterly Review* (1888-1908).
- על הצעתו המוקדמת לייסד אוניברסיטה במאמרו:

"A University for Jerusalem, *The Jewish Chronicle*, 28/2/1908".

מאמרו בג'ואיש גרדיאן על דעותיו המוזרות כלפי היות העם היהודי אומה והיישוב היהודי. התנגד להקמת האוניברסיטה כיוון שחשש לתחרות עם *The British school of Archaeology* ראו: שמואל טולקובסקי, יומן ציוני מדיני, לונדון 1915-1919, ירושלים תשמ"א, רישום מיום 16.6.1918 עמ' 342-343.

מכתב יז

יום ו' ד כסלו ו בלפור (24.11.1922) (בהסל"א 40791/1600)

אדוני אחד העם

לא עלה בידינו עד כה לסדר ישיבת ועד המכללה עד כה, אך סוף סוף קבענו הישיבה ביום א הבא, ו' כסלו בבית האדון אוסישקין בשעה שלש אחה"צ. האדון ילין ירצה על פעולותו בפריז ולונדון. יקרא מכתב רשמי מהועד מלונדון ויהיה צריך להחליט החלטות מה לעשות וכיוצא בזה. אדוני הבטיח לבוא לישיבה זו, ואני מבקש מאדוני לעשות כל מה שבכחו לבוא לשעה הקבועה.

ברגשי כבוד

א. בן יהודה

מכתב יח

תל אביב, ו' כסלו תרפ"ג (26.11.1922) (בהסל"א 40791/1600) (P.O.B. 32)

למר א. בן-יהודה, ירושלים

אדוני הנכבד

מכתבך מן יום ו' שעבר קבלתי היום בשתיים עשרה! וזה מפני שיש לי ת. ד. ומקבל אני תמיד את מכתבי באותה השעה, כי עד אז אני עסוק בביתי. ממילא מובן שלא אוכל עוד, לצערי לבוא אל הישיבה. ואולם משום "דובר אמת בלבבו" צריך אני להוסיף, כי אף אילו בא המכתב במועדו מסופק אם יכלתי לבוא, מפני שמצבי הרע מעת שהתראנו פה, ונסיעה כזו היתה קשה עלי מאד. זו היא גם הסבה שלא בקרתי אתכם במעונכם בהיותכם פה, ואבקשכם לסלוח. אחשוב שתכינו פרוטוקול משיבה חשובה זו, ואם כה, הייתי מבקשך מאד לשלוח לי העתק.

והנני דר"ש

א. גינצברג

ברגשי כבוד

מכתב יט

ירושלים כ"א כסלו ו' בלפור (11.12.1922) (בהסל"א 40791/1600)

אדוני אחד העם

רק היום קבלתי מדר' מאיר את נוסח זכרון הדברים מהישיבה אדות המכללה, ואני שלח לאדוני בזה את הנוסח הזה, אעפ"י שהוא אינו מדיק כל צרכו. דר' מאיר סדר אותו עפ"י ראשי פרקים שרשם לו בשעת הישיבה ובמקומות רבים בגד בו זכרונו וסרס ובלבל את הדברים. (1) אעפ"כ, אדוני יראה בו את צורת הישיבה ותכנה, ומלבד זכרון הדברים אני מוסיף לאדוני העתקה ממכתבו הרשמי של הועד מלונדון והעתקה מהתשובה ששלחנו עפ"י החלטת הועד שלנו בישיבה ההיא. (2) אנו עסקים עתה בסדרות התקנות ואשורן החקי. ביום החמשי תהיה לנו ישיבה מצמצמה עם דר' ויצמן ונחליט בענין הדירה ועוד. (3) אשתדל להודיע כל פעם לאדוני את מרוצת הענין.

ברגשי כבוד

בן יהודה

ת"א אבקש מאדוני להשיב לי את זכרון הדברים וכמו"כ את העתקות המכתבים לשמירה בהאמת (?) שלום.

- (1) ד"ר ליאון אריה מאיר (סטניסלאבוב, גליציה 12.1.1895 – ירושלים 6.4.1959). למד מזרחנות ובבית המדרש לרבנים בווינה. עלה בשנת 1921 ועבד במחלקת העתיקות המנדטורית. עם פתיחת המכון למדעי היהדות נתמנה למרצה לאמנות ולארכיאולוגיה (1925). המסמך בבסל"א, 40791/1574.
 (2) לא נמצאו המסמכים הנ"ל.
 (3) להלן, הערה 236.

מכתב כ'

מברק תנחומים

להגברת חמדה בן-יהודה, ירושלים.

גברתי הנכבדה,

אין מלים בפי להביע את צערי העמוק על האסון אשר קרה כה פתאום לכם ולכלנו. וצר לי מאד על כי מצב בריאותי הרע לא יתנני ללכת ירושלימה למען חלק לבן-יהודה את הכבוד האחרון.

המפעל הגדול, אשר לו הקדיש בן-יהודה את חייו בהתמכרות שאין דומה לה, יהיה לו למצבת כבוד בתוך עמו עד עולם. ותהי נא זאת לכם לנחמה.

והננו משתתפים, אני ואשתי, באבלכם הגדול בכל לבנו.

א. גינצברג (אחד העם)